

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ KAFEDRASI

Əlyazması hüququnda

Bakhcha ETİBAR qızı MUSAEVA

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİL VƏ ÜSLUBU
ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

İxtisas: HSM-060101 – Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi
metodikası və metodologiyası

MAGİSTR ELMİ DƏRƏCƏSİ ALMAQ ÜÇÜN TƏQDİM
EDİLMİŞ

D İ S S E R T A S İ Y A

ELMİ RƏHBƏR: _____

Rüstəmov S. Ə.

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı – 2022

Mündəricat

Giriş	2-7
I fəsil. Orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədrisi metodikası	8
1.1 Əsrin əvvəllərində ziyahlarımızın Azərbaycan dili dərsliklərinin təkmilləşdirilməsində rolu	8-18
1.2 Müasir interaktiv üsulların bədii əsərlərin tədrisində rolu.....	18-39
II FƏSİL. Bədii əsərlərin tədrisində dil-üslub xüsusiyyətlərinin əhəmiyyəti... 39	
2.1. Lirik əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətləri.....	39-48
2.2. Epik əsərlərin tədrisində dil-üslub xüsusiyyətləri.....	48-56
2.3. Dramatik əsərlərin tədrisində dil-üslub xüsusiyyətləri	56-67
NƏTİCƏ	65
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	67-69

Giriş

Müəllim öz işinə daşı daş üstünə qoyub gözəl imarət yaradan bəna, ayrı-ayrı notların harmoniyasını tapıb ecazkar mahnı bəstələyən bəstəkar, müxtəlif rənglərin çalarından göz oxşayan bir tablo yaradan rəssam kimi baxmalıdır. Əsl müəllimin dərsi dərstdən əvvəl başlanır, dərstdə davam edir və dərstdən sonra şagirdinin cəmiyyətdə tutduğu vətəndaşlıq mövqeyində yekunlaşır. Bu gün Azərbaycan məktəbində totalitar qapalı sovet dönəmində təhsil almış, dərslər demiş qocaman, peşəkar pedaqoqlarla bərabər azad, müstəqil, demokratik dəyərlərə sahib, dünya təhsil sisteminin nailiyyətlərini izləyə bilən, yeniliyi həzm etməyi bacaran gənc müəllimlər də işləyir. Ayrı-ayrı sistemləri görmüş bu insanları pedaqoji sistemdə birləşdirən ana xətt müstəqil Azərbaycan Respublikasına xidmətdir. Hər bir mövzu şərh edilərkən, öyrədilərkən, onun tətbiqini reallaşdıran praktik işlər görülərkən şagirdlərdə yurdsevərlik, türkçülük, azərbaycançılıq, milli və bəşəri dəyərlərə ehtiram hissi aşılmalıdır. Azərbaycan dili dərslərində doğma dilimizə isti münasibətin, sevginin yaradılması ideya-siyasi kamilliyə aparan başlıca istiqamətlərdəndir. İlk növbədə, müəllim özü zəngin mənəviyyatlı olmalı, xalqının milli adət və ənənələrinə, mənəvi dəyərlərinə, vətəninin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə, dövlətinin atributlarına (himn, bayraq və gerb) ehtiramla yanaşmaq nümunəsi göstərməyi bacarmalıdır. Xarakterik hadisə və faktlar, inandırıcı nümunələr əsasında şagirdlərə milli adət və ənənələrimizə, dilimizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə, dövlətimizin atributlarına, anaya və vətənə, dini etiqadlarımıza inam və ehtiram hissi aşılamalıdır. İslami dəyərlərə ehtiramla yanaşmayan, “Quran”ın qüdrətinə, möcüzələrinə inanmayan müəllim ömründə dinimizi səmimi təbliğ edə bilməz. İlk növbədə müəllim özü inanmalıdır ki, onun yetişdirdiyi elmi, ideya-siyasi cəhətdən sağlam və kamil gənclər cəmiyyətimizə daha çox fayda

verəcəkdir. Müasir dərsə verilən başlıca tələblərdən biri də elmilik prinsipi gözlənilməklə şagirdlərdə bilikləri müstəqil toplama, düşünmə və yaradıcı tətbiq etmə qabiliyyəti formalaşdırmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə müəllimin özünün elmi səviyyəsi, pedaqoji ustalığı yüksək olmalıdır. Dərsə hazırlıq mərhələsində çəkilən zəhmət, axtarıcılıq, izah və iradlarda elmi dəqiqlik, perspektivdə öyrədiləsi mövzular üçün zəmin yaradılması müəllimin səviyyəsinin göstəriciləridir. Bu göstəricilərin işığında müəllim şagird üçün azad, sərbəst təlim meydanı yaratmalıdır ki, o, (yəni şagird - A.Balıyev) bilikləri daha çox özünün əvvəlki bilikləri zəminində qavrasın, toplansın, düşüncə süzgecindən keçirərək yaradıcı tətbiq edə bilsin. Yəni, şagird bütün təlim prosesində "kəşf edən" statusundakı mövqelərini gücləndirməklə məşğul olsun.

Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın (şaquli və üfqi formalarda) təmin olunması tələbi də həm ənənəvi, həm də fəal-interaktiv təlimin obyektiv gerçəklikləridir. Ənənəvi təlimdə əlaqə daha çox mövzu kapitalının toplanmasına, əzbərçiliyə xidmət edirdisə, müasir inteqrasiya ayrı-ayrı fənlərin tədrisində qazanılmış biliklərin uzlaşdırılmasına xidmət etməklə əlaqəli-inteqrativ tədrisi aktuallaşdırır. Sınıfdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyin təmin olunması, eləcə də fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirmək, müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin etmək tədrisin keyfiyyətini yüksəldir. Şagirdlərin əldə etdikləri biliklərdən istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Fəndaxili əlaqə zamanı üfüqi inteqrasiyadan istifadə fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Şaquli inteqrasiya isə sinifdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyin qarantı rolunda çıxış edir. Təlim kursunun bütövlükdə mənimsədilməsi ilk növbədə fəndaxili əlaqənin sistemli, şüurlu qurulmasından çox asılıdır. Azərbaycan dili kursu orta məktəbin V sinfindən

başlayaraq sistemli tədris olunur və XI sinifdə yekunlaşır. Bunların qarşılıqlı əlaqəsini bilmədən məfhumların, tərif və qaydaların mənimsədilməsindən danışmaq olmaz. Azərbaycan dili dərslərində morfologiyayı fonetika, leksikologiya və söz yaradıcılığına, sintaksisi morfologiyaya istinad etmədən şüurlu mənimsətmək mümkün deyildir. İntegrativlik formal xarakter daşımamalı, mövzuların şüurlu mənimsədilməsinə, qazanılmış biliklərin dərinləşməsinə, dəqiqləşdirilməsinə xidmət etməli və burada süni əlaqə variantları axtarılmamalıdır. Təbii ki, qohumluq, yaxınlıq dərəcəsinə əsaslanmaqla qurulan fənlərarası əlaqə də dərsə verilən müasir tələblərdəndir.

Şagirdyönümlülük gözlənilməklə nikbinlik, humanistlik, tolerantlıq formalaşdırmaq da müasir dərsin təməl tələblərindəndir. Bunların formalaşdırılması yalnız təlim prosesində müəllim-şagird münasibətləri, ünsiyyəti ilə bağlı deyil, bunun üçün cəmiyyətin bütün sferaları (ailə, məktəb, təhsil və cəmiyyətlə əlaqəli strukturlar və s.) vəhdətdə, işbirliyində olmalıdır. Müəllimin nitqi, davranışları, hətta Azərbaycan dilinə aid dil qaydalarını praktik mənimsətmək üçün verilən mətnlər, qrammatik tapşırıq və çalışmalar şagirdlərin nikbin, humanist, tolerant olmasına yardım etməlidir. Təlim prosesində həyata pozitiv baxış, gələcəyə inam hissi üstünlük təşkil etməli, şagird bu gün bacarmadığını sabah bacaracağını düşünməlidir. Nikbin adamlar həyatda müvazinətini qorumağı bacarır və təlim də, ilk növbədə, cəmiyyətdə müvazinətini qoruya bilən insanlar yetişdirməlidir. Təhsilin məqsədi şəxsiyyətyönümlü inkişafdır və təlim də bu məqsədə nail olmaq vasitəsidir. Strateji məqsəd məktəbə "adam toplamaq" yox, fərdləri cəlb etməklə onları vətəndaşa çevirməkdir. Təhsilin dəyəri qazanılmış biliyin cəmiyyətə adaptasiya olunmasında, mövcud gerçəkliklərə humanist təsir göstərmək imkanlarındadır. Təhsili böhrandan çıxarmanın bir yolu da humanist paradigmanın ("paradiqma" yunan sözü olub, mənası "nümunə" deməkdir) tətbiqinin güclənməsindən keçir. Cəmiyyətə təqdim

edəcəyimiz şəxsiyyətin məqsədləri cəmiyyətin humanist dəyərləri ilə uzlaşmalıdır. Humanist ideyaların təhsilə, dərsləklərə gətirilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi: “Orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədrisi metodikası” mövzusu ilə bağlı araşdırmalar apararkən ən çox istifadə etdiyim mənbələr: Fəal (interaktiv) təlim, orta məktəb dərsləkləri və dərslər vəsaitləri, saytlar və tədqiqatlar.

Mövzunun hipotezi: Belə hesab edilir ki, orta məktəbdə təlim-tərbiyə işinin tədrisində müasir təlim metodlarından, forma və üsullarından düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunarsa, təlim prosesi daha uğurlu və səmərəli olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, “Orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədrisi metodikası” mövzusu, orta məktəblərdə dil-üslub xüsusiyyətləri və onunla bağlı məsələlərin pedaqoji prosesdə rolu və əhəmiyyətinin öyrənilməsi magistr elmi dərəcəsi səviyyəsində tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Araşdırmanın başlıca obyektı “Orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədrisi metodikası” mövzusunun müasir təhsilimizdə yeri və əhəmiyyətidir. Eyni zamanda ənənəvi və müasir təlimin müqayisəli şəkildə təhlilinin aparılması da tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti müasir təhsilimizdə istifadə olunan fəal (interaktiv) metodların zəruriliyi, mənfi və müsbət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi, ənənəvi metodlarla vəhdətdə istifadəsi və təlimdə verdiyi səmərəsi həlledici istiqamət kimi götürülmüşdür. Göstərilən istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində başlıca prinsip kimi əhatəlilik və struktur dərinliyinin maksimum təhlili əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Əsas məqsəd “Orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədrisi metodikası” mövzusunun və onunla bağlı məsələlərin pedaqoji prosesdə rolu və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatın vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- Tədqiqatla bağlı olan məlumatların araşdırılması və nəticəsi;
- Biliyi sərbəst şəkildə əldə etmək və öyrəndiklərinə yaradıcı yanaşmaq;
- Qarşıya məqsəd kimi qoyulan uğurlara çatmaq üçün qazanılmış biliklərdən düzgün yararlanmaq;
- Qarşıya çıxan çətinlikləri həll etmək üçün birgə işləməyi bacarmaq;
- Nəyə qadir olduğunu, həmçinin nələri bacardığını görmək üçün fərqli üsullara müraciət edə bilmək;
- Hər bir fərdə yüksək dəyərlər və keyfiyyətlər aşılamaq.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji bazası: Tədqiqat işi müxtəlif müşahidələr aparılmaqla və müqayisələr əsasında yazılmışdır. Dissertasiya işinin hazırlanmasında müxtəlif nəzəri mənbələrə, həmçinin bəzi internet resurslarına müraciət edilmişdir.

İşin aprobeşiyası: Magistr işi ADU-nun “Müasir Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Magistr işinin nəticələrindən ali məktəb tələbələrinin kurs işlərinin müasir təlimlə bağlı bölmələrinin hazırlanmasında eyni zamanda, ali və orta məktəblərin Azərbaycan dili dərsləklərinin müasir təlim metodlarına uyğun şəkildə hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın strukturu: Magistr işi Giriş, iki fəsil (birinci fəsil iki, ikinci fəsil üç yarımfəslə bölünmüşdür), nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir.

I fəsil. Orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədrisi metodikası

1.1 Əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın Azərbaycan dili dərsləklərinin təkmilləşdirilməsində rolu

Bədii yaradıcılığın ifadə tərzini olan dil bu və ya digər bir ümumxalq dilinin ən gözəl nümunəsi, onun daxili imkanlarının təcəssümüdür. Bədii dil ədəbi dilin bütün növlərindən fərqli olaraq obrazlı dildir və bu obrazlılıq yalnız müxtəlif təşbehlər, istiarələr, mübaliğələr və s. məcazlarla məhdudlaşmayan, ayrı-ayrı səslərdən tutmuş mürəkkəb cümlələrə qədər bədii təfəkkür qanunlarının vəhdəti olan bir obrazlılıqdır. Dilçiliyin elementar kurslarında da hər bir dilin iki növü göstərilir: şifahi dil və yazılı dil. Bunlardan birincisi, müasir zamanın bəzi texniki imkanları nəzərə alınmazsa, yalnız bu və ya digər bir növlə məhdudlaşıb qalır. İkincisi isə konkret bir dövrə xidmət etməklə bərabər, müxtəlif nəsillərin neməti olur. O, ən uzaq dövrlərdən belə bu günə soraq gətirir [7, s. 45].

İndi ümumxalq dilindən istifadə yolları ilə yaxşı yazmaq və fikri yaxşı ifadə etməklə məşğul olan xüsusi elm sahəsi – üslubiyyat məşğul olur. Azərbaycan dilçiliyində bu elm sahəsi hələ çox gəncdir. Buna baxmayaraq, bədii yaradıcılıqla məşğul olanlara onun müəyyən dərəcədə fayda verəcəyini nəzərə alaraq, bir sıra ümumi üslubiyyat məsələləri haqqında məlumat vermək mümkündür.

Bədii dilin üslubiyyatı yazıçının ümumxalq dilindən istifadə üsullarını öyrənən elm sahəsidir. Məlumdur ki, hər bir yazıçı ümumxalq dilindən özünəməxsus bir üsulla istifadə edir. Buna görə də hər bir yazıçının öz üslubu olur. Elə yazıçılar da vardır ki, onlar ümumxalq dilindən öz istedadları və həssaslıqları sayəsində məharətlə istifadə edirlər. Belə yazıçıların üslubu da gözəl olur.

Bütün bunlara baxmayaraq, bir də ümumxalq dilindən böyük sənətkarların təcrübələrinə əsaslanan elə istifadə üsulları, habelə dilçiliyin müəyyən etdiyi istifadə

yolları vardır ki, bunları yazıçılar bilməlidirlər. Düzdür, qüdrətli yazıçılar bunu sövqi-təbii ilə də bilir və təcrübədə göstəriirlər. Lakin onlar bunu şüurlu surətdə bilsələr, həm zəhmətləri asanlaşar, həm də əldə etdikləri nəticələr daha böyük olar. Belinski yazırdı: “Heç şübhə ola bilməz ki, fikri yaxşı danışmaq və ya yazmaq bacarığı dili nəzəri cəhətdən bilmə qabiliyyəti ilə birləşdiyi zaman qabiliyyət iki qat, üç qat artırır [2, s. 24].

Bədii dil və üslub sənətkarlığın ən çox zəhmət tələb edən tərkib hissələridir. Əgər müəyyən bir sujetlə təzahür edən poetik hiss həyat müşahidəsi əsasında ilhamın birdəfəlik nəticəsidirsə, bu hissi ifadə edən bədii dil uzun müddətli zəhmətin məhsuludur. Bədii əsərin gözəlliyində dilin nə qədər mühüm rol oynadığı heç kimdə şübhə doğurmur. Məlumdur ki, bədii dil cəhətdən zəif olan əsərlərin təsir qüvvəsi də zəif olur.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında ədəbiyyatın böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyəti vardır, həyat haqqında, insanlar haqqında oxucuya məlumat verir. Ədəbiyyat həmçinin insanlarda sağlam dünyagörüşü yaradır, onun estetik zövqünü inkişaf etdirir, gözəl duyğular oyadır. Bədii yaradıcılıq insanların söz ehtiyatını çoxaldır, lüğət fondunu zənginləşdirir. V-VIII siniflərin oxu dərslərində məqsəd şagirdləri Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri ilə tanış etmək, onların ən yaxşı əsərlərini oxumaq, ondan zövq almaq imkanları əldə etməkdir. V-VIII siniflərdə öyrənilən materiallar vasitəsilə şagirdlərə təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında ilk məlumatlar vermək, onlara kiçik bədii parçaları oxumaqla onlarda məndən çıxan nəticələri dərk etmək bacarığı yaratmaqdan ibarətdir. Oxu dərsləri şagirdləri klassik və müasir ədəbiyyatın gözəl nümunələri, qabaqcıl və istedadlı sənətkarların həyat və yaradıcılıqları ilə tanış etməkdən ibarətdir. Çünki bədii əsərlərin mütaliəsi şagirdlərdə vətənpərvərlik, milli iftixar hissləri yaradır, onlarda vətənə, xalqa, müstəqil dövlətimizə məhəbbət ruhu aşılayır. Fikrimizi ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, şagirdlərə oxu dərsləri həm müstəqil bilik və məlumatlar verir, həm də onları

yuxan siniflərdə öyrənilən ədəbiyyat tarixi kursunu mənimsəməyə, dərk etməyə hazırlayır [10, s. 33].

Pedaqogika gənc nəslin təhsil və tərbiyəsindən bəhs edən elmdir. Buraya gənclərin fiziki, əqli, əxlaqi və bədii tərbiyəsi kimi ünsürlər daxildir. Bu mənada xüsusi metodika pedaqogikaya və onun əsas qanunlarına istinad edir və ümumi pedaqoji qanunların hər bir fənnin tədrisinə tətbiqi ilə məşğul olur. Metodika yunan sözü olub yol, qayda, üsul deməkdir. Metodika elmi bilik əldə etmənin yollarından danışır, psixologiya və pedaqogikanın ümumi qanunlarına əsaslanır. Tədqiqat göstərir ki, inqilabdan əvvəl molla məktəblərində uşaqlara humanist, vətənpərvərlik, insanpərvərlik duyğuları aşılayan bədii materiallar az idi. Bu məktəblərdə mütəxəssis müəllimlər yox idi. Belə halda məktəbdə ədəbiyyatın tədrisindən danışmağa dəyməz. Dil və ədəbiyyatın metodikası ayrı-ayrı ədəbi materialları şagirdlərə asan yolla mənimsətmək üsullarından, elmi bilik əldə etmək yollarından danışır. Metodika müəllimin müstəqil fəaliyyətinə imkan yaradır. Dil və ədəbiyyatın metodikası pedaqogikanın və psixologiyanın ümumi qanunlarına əsaslanır. Metodika məktəbdə konkret uşaqlara ədəbi əsərləri öyrətməyin yollarını göstərir. Ədəbiyyat fənninin tədrisində müxtəlif mövzular vardır. Hər bir mövzunun özünə görə tədris üsulu vardır. Metodika ədəbiyyatın ayrı-ayrı mövzularının uşaqlara öyrədilməsi yollarından bəhs edir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan rus imperiyasına birləşdirildikdən sonra buraya çoxlu rus məmurları axışmışdı. Bu məmurların ailələri, uşaqları üçün molla məktəblərindən fərqlənən yeni məktəblər açıldı. Bir çox azərbaycanlı balalar da rus məktəblərində təhsil almağa başladılar. Bu rus məktəblərinin təsisində Bakıda, sonralar isə Şamaxıda, Şuşada, Şəkiddə, Gəncədə, Naxçıvanda yeni tipli "Rus-Müsəlman" məktəbləri açılmışdı. Bu məktəblərdə "Vətən dili" (A.O.Çerniyayevski), "Uşaq çeşməyi" ("Uşaq gözlüyü"), "Gülzar" (A.Şaiq), "Uşaq baxçası", "Bəsirətül-ətfal" (R.Əfəndiyev), "Yeni məktəb" (M.Mahmudbəyov və A.Səhhət), "Ədəbiyyat məcmuəsi" (F.Ağazadə) və s.

dərsliklərdən istifadə edilirdi. Bu məktəblərdə F.B.Köçərli, A.Şaiq, M.B.Qarayev, H.B.Zərdabi, R.B.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə kimi maarifpərvər müəllimlər dərs deyirdilər. Bu illərdə F.B.Köçərli, Üzeyir Hacıbəyov, H.B.Zərdabi və başqaları metodik məqalələr yazırdılar. Amma bunlar hələ ədəbiyyat metodikası demək deyildi. XX əsrin əvvəllərində, 1906-cı ildə maarifpərvər ziyalılarımızdan olan H.B.Zərdabi, N.Nərimanov və S.M.Qənizadənin təşəbbüsü ilə Bakıda birinci müəllimlər qurultayı keçirildi. Qurultayda müəyyən edilmişdir ki, məktəblərdə ana dili dərslərinin tədrisinə az vaxt verilir. Bu fənnin öyrənilməsi qeyri-məcburi sayılır, ana dili dərslərinə məktəb rəhbərləri etinasız yanaşır və s. Ona görə də şagirdlər ana dilini yaxşı öyrənmə bilmirlər. Qurultay dərsliklərdəki nöqsanları aşağıdakı kimi qruplaşdırdı: a) Ana dili dərsi deyən müəllimlərin hüququ başqa fənlərdən dərs deyən müəllimlərin hüquqları ilə bərabərləşdirilsin; b) Ana dili dərslərinin məcburi fənn kimi tədris edilməsinə nail olmalı; c) Ana dili dərslərinin həftəlik saatını artırmalı. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənninin tədrisinin yaxşılaşması üçün ona ayrılan saatların miqdarını artırmaq məsələsi qoyuldu. Bu fənnin proqram və dərsliklərinə yenidən baxılması məsələsi də qaldırıldı. Bu illərdə bir sıra qabaqcıl müəllimlər ana dilində dərs kitabları, ədəbiyyat müntəxəbatları hazırlayırlar, Azərbaycan ədəbiyyatının toplanması, nəşr edilməsi, yayılması işi ilə məşğul olurdular [5, s. 42].

"Ümumiyyətlə, Azərbaycan maarifinin tarixində böyük rol oynayan M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi, S.M.Qənizadə, R.B.Əfəndiyev, F.B.Köçərli, N.Nərimanov, M.Mahmudbəyov, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, F.Ağzadə, A.Şaiq kimi müəllim və yazıçıların ədəbiyyatımızın tədrisi sahəsindəki xidmətləri böyükdür." Bu pedaqoqlar balalarımızın təlim-tərbiyəsi üçün gecə-gündüz çalışırdılar. Onların sayı nəticəsində XX əsrin ilk illərində Azərbaycanın böyük şəhərlərində ana dilində açılan məktəblərin sayı durmadan artırdı. N.Nərimanovu balalarımızın sinifdən xaric mütaliəsi narahat edirdi. Ona görə də o çar hökumətinin

müxtəlif idarələrinə müraciət edib uşaq jumallarının nəşri üçün icazə istəyirdi. Bir çox yazışmalardan sonra 1906-cı ildə "Dəbistan" adlı bir uşaq jurnalının çapına dövlət icazə verdi. Əlisgəndər Cəfərzadə və Məmməd həsən Əfəndizadənin redaktorluğu ilə jurnal fəaliyyətə başladı. Lakin bunun ömrü uzun olmadı. Abunəçilərin məhdudluğu üzündən jurnal öz nəşrini dayandırdı. Bu illərdə müəllimlərə elmi-metodik cəhətdən kömək məqsədilə "Rəhbər" adlı bir jurnal da çap edildi. Bu jurnal 1906-cı ildə nəşrə başladı, 1907-ci ildə öz nəşrini dayandırdı. N.Nərimanov öz mövqeyindən çəkinmədi. Nəhayət, 1911-ci ildən "Məktəb" adlı bir uşaq jurnalı fəaliyyətə başladı. Qafar Rəşadın redaktorluğu ilə çap olunan bu jurnal uşaqların sinifdən xaric mütaliəsinə ciddi kömək edirdi. "Məktəb" jurnalı özündən əvvəlki jurnallara nisbətən daha uzunömürlü olmuşdu. 1920-ci ilə qədər nəşr edilmişdir. 1920-ci ildən sonra Azərbaycanda yeni quruluş yarandı. Bu quruluş hər sahədə olduğu kimi maarif sahəsində də özünü göstərdi. Bəkir Çobanzadə ana dili və ədəbiyyatın tədrisinə hələ sovet dövrünün ilk günlərindən qayğı göstərməyə başladı. O, ali və orta məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisini yüksəltməyə çalışdı. B.Çobanzadə müəllimlərə kömək etmək üçün "Azərbaycan dili və ədəbiyyat" dərsliyi yazdı. Elmi-metodik cəhətdən nöqsanlı olmasına baxmayaraq bu kitabı ilk təşəbbüs kimi çox qiymətli idi. Sovet hakimiyyəti illərində məktəblər yenidən quruldu. Yeni dərsliklər tərtib olundu, lakin bu dərsliklərdə də (dövrün təsirilə) müəyyən qüsurlar var idi.

Atababa Musaxanlı, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, İsmayıl Hikmət tərəfindən tərtib olunmuş "Ədəbiyyatdan iş kitabı", "Ədəbiyyat dərsləri" dərsliklərində tarixilik prinsipi pozulurdu. Dərslikdə quru sosiologiya hökm sürürdü. Yəni hər bir sənətkara bir damğa vurub ədəbiyyat səhnəsindən uzaqlaşdırırdılar. Qasım bəy Zakiri mülkədar ədəbiyyatının nümayəndəsi, Seyid Əzim Şirvanini ruhani ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab edirdilər. Bu dərslikdə uşaqların yaş xüsusiyyəti gözlənilmirdi.

Bu dərsləklərin tərtibində, mövzuların düzülüşündə rəngarənglik gözlənilmirdi. Əyaniliyə az diqqət verilirdi.

1927-1928-ci illərdə V siniflər üçün "Qiraət dərsləri", VI siniflər üçün "Ədəbiyyat dərsləri", VII siniflər üçün "Ədəbiyyatdan iş kitabı" yazılıb çap edilmişdir. Bu kitabların da xeyli nöqsanları vardı. Bu nöqsanları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: VII siniflər üçün tərtib edilən "Ədəbiyyatdan iş kitabı" dərslərində bəhs edilən 27 sənətkardan dördü (M.F.Axundov, A.Səhhət, A.Şaiq və H.Cavid) azərbaycanlı idi. Qalanlar isə türk, osmanlı sənətkarları idi. IX sinifdə öyrənilən 33 yazıçıdan 6-sı (M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, S.S.Axundov, C.Cabbarlı) azərbaycanlı idi. Göründüyü kimi dərsləklərdə əcnəbi sənətkarlara geniş yer verilmişdir. 1926-cı ildə nəşr olunan "Qiraət dərsləri" adlı kitabda verilən şəkillərin heç birində Azərbaycan həyatı və mədəniyyəti əks etdirilmirdi. IV sinifin "Ədəbiyyat" dərslərində öyrənilən 33 yazıçıdan 6-sı (M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, S.S.Axundov, C.Cabbarlı) Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edirdi. IX siniflər üçün tərtib edilən dərsləklərdə də əcnəbi sənətkarlara geniş yer verilmişdir. Dərsləklər solğun, bayağı, qeyri-bədii, quru mövzularla cılızlaşmışdı. Bu hal qabaqcıl maarif xadimlərimizi narahat etməyə bilməzdi. "Bakraboçiy" qəzeti bu problemdən danışaraq yazırdı: "Ana dili üzrə olan dərsləkləri yenidən işləyib, hazırlamaq lazımdır. Müxtəlif millətçilik zir-zibillərinə məktəblərimizdə yer vermək olmaz." [11, s. 108].

Bu hal qabaqcıl maarif xadimlərimizi narahat etməyə bilməzdi. "Bakraboçiy" qəzeti bu problemdən danışaraq yazırdı: "Ana dili üzrə olan dərsləkləri yenidən işləyib, hazırlamaq lazımdır. Müxtəlif millətçilik zir-zibillərinə məktəblərimizdə yer vermək olmaz." 1927-ci ildə H.Sanlı, Ö.F.Nemanzadə, H.Axundzadə tərəfindən tərtib edilmiş "Üçüncü il" dərslərini qabaqcıl müəllimlər tərəfindən tənqid edilirdi. Məqalədən məlum olur ki, uşaqlara sağlam əxlaq, ədəbi dil, bədii zövq aşılamalı və tərbiyə etməli olan bu kitabdakı parçaların 80 %-i qeyri-bədii, adi və quru

məqalələrdi. Bu dərslikdəki yaxşı nə varsa hamısı atılmış, xalq əfsanə və nağılları, hikmətli sözlər və təmsillər kitabın səhifələrindən çıxarılmışdır. "Bu dərsliklər ağır və çətin əsərlərlə yüklənmişdi. V sinfin ədəbiyyat dərsləri "1905-ci ildən sonra Azərbaycanda müstəmləkə burjua-mülkədar ədəbiyyatı", "Füyuzat" jurnalı, M.Hadinin "Mən bir kitabəm", M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib", Qreboyedovun "Ağıldan bela", S.Ə.Şirvaninin "Müctəhidin təhsildən qayıtması" kimi çətin mövzulara geniş yer verilmişdi. Ədəbiyyat proqramında tədris edilən mövzular düzgün bölüşdürülmürdü. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tədrisi systemsiz, plansız təşkil edilirdi. Yeni quruluşun bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də inkişaf, təkmilləşdirmə həyata keçirilirdi. İlbəil dərsliklər və ədəbiyyat proqramları dəyişdirilir və təkmilləşdirilir. Hazırkı dövrdə də ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisi qarşısında xeyli ciddi tələblər qoyulur. Tərbiyə vasitəsi olan ədəbiyyatın insan şəxsiyyətindəki rolunu unutmaq olmaz. Bu işdə ədəbiyyatın təsiri və imkanı böyükdür. Gənc oxucular əsərdəki obrazları oxuduqdan sonra uzun müddət onun təsiri altında yaşayırlar. Bəzi obrazları oxucular özlərinə ideal seçirlər. Bu oxucular qəhrəmanların mənəvi keyfiyyətlərini dərk etdikcə, onu özlüyündə təhlil etməyi, öz hərəkət və davranışlarına tənqidi yanaşmağı bacarır, nöqsanlarını görür və aradan qaldırmağa, psixi, mənəvi cəhətcə tərbiyələnməyə səy göstərirlər. Fikrimizi yekunlaşdırsaq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, şagirdlərin dünya görüşünün formalaşmasında, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrində ədəbiyyatın müstəsna rolu vardır. Bədii əsərdən çıxarılan bu ideyanı uşaq və gənclərə çatdırmaq üçün ədəbiyyatın tədrisi qarşısında müəyyən tələblər qoyulur. Bu tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Elmilik
2. İdeyalılıq
3. Dərsin intensivləşdirilməsi

4. Emosionallıq

5. Dərsdə TTV-dən istifadə

6. Dərsdə fəndaxili və fənlərrası əlaqə.

Ədəbiyyatdan, ədəbi əsərdən və ya parçalardan elmi məlumatları seçib öyrənmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Ədəbiyyatda elmilik - ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə şərtlənir. V sinifdən başlayaraq şagirdlər bədii materiallarla əlaqəli ədəbiyyat nəzəriyyəsinin və ədəbiyyatşünaslığın müəyyən problemini öyrənirlər. Deməli, ədəbi materialı öyrənərkən ədəbiyyatın elmi-nəzəri əsaslarını da öyrənirlər. Konkret ədəbi parçalardan elmi məlumatları seçib, uşaqlara öyrətmək də böyük əhəmiyyət kəsb edir. M.Ə.Sabirin "Uşaq və buz" şeirini götürək. Bu kiçik şeirdən kimya, coğrafiya elminə aid məlumatları seçib uşaqlara öyrətməyin böyük əhəmiyyəti var. Suyun sıfır dərəcədən aşağı olanda donması, onun buza çevrilməsi, buzun kristal, sürüşkən olması kimi məlumatlar kimya elminə aiddir. Yuxarı temperaturada buzun əriməsi, sellərin yaranması, onun çaylara tökülməsi, bütün bunları coğrafiya elminə aid məlumatlar kimi qələmə vermək olar. Oxucular bədii əsərlər vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələrin torpaqları, bitkiləri, heyvanat aləmi haqqında geniş məlumat əldə edirlər. A.Şaiq "Köç" əsəri haqqında belə bir məlumat verir: "Qızıl quş öz yuvasını çox vaxt su qırağında, uca ağacların başında tikir. Balaları yumurtadan çıxan kimi ovladığı quşları öldürüb qanını içir, sonra da o qanı qusub balalarına yedirir. Balaları bir qədər böyüyəndən sonra, ovladığı quşu su qırağına aparır, tüklərini yolur, cəmdəyini suda təmiz yuduqdan sonra parçalayıb balalarının qabağına atır. Balalan qanadlanıb uçmağa başladığı vaxt tutduğu ovu gətirib, yuvasının ağzında birdən buraxır, quş ölümün pəncəsindən qurtardığını görəndə pırıldayıb uçmaq istərkən, qızılquşun balaları hücum edir, dərhal onu tutub yeyirlər. Ana balalarına bu cür ovçuluq öyrədir..." [21, s. 99].

Ədəbi əsərlərdə vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu, əməyə hörmət hisslərinin təbliği də müasir dövrdə dərsə verilən tələblərdən biridir. Deməli, konkret sinif-dərs şəraitində bu ideyanın da təbliğini ön plana çəkmək məsləhət görülür. Dərslərin intensivləşdirilməsi, emosionallaşdırılması, fəndaxili və fənlərarası əlaqəsi, ədəbiyyat dərslərində texniki vasitələrdən istifadə də, ədəbiyyatın tədrisi qarşısında qoyulan tələblərdəndir. Ədəbiyyat dərslərində TTV-dən istifadə yollarına rəhbərlik etmək böyük didaktik məna daşıyır. Ona görə də dərsdə TTV-dən istifadə etmək təlimin keyfiyyətini yüksəldir. TTV-dən istifadə təlim materiallarını asan yolla uşaq və gənclərə öyrədir, həm də öyrənilmiş materiallar uzun müddət yaddan çıxmır. TTV-dən hansı dərslərdə istifadə etmək olar? V-VI sinifdə ifadəli oxu dərslərində akustik vasitələrdən istifadə etmək olar. Ədəbi əsərlərin tədrisi prosesində də akustik vasitələrdən istifadə etmək yerinə düşər. Hər hansı bir ədəbi materialın məzmunu haqqında uşaqlara məlumat verərkən akustik vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələrdən istifadə yolu ilə öyrənilən əsərlər uzun müddət yaddan çıxmır. Ədəbi əsərin tədrisi qarşısına qoyulan tələbləri nəzərə almaq müasir təlimin əsas məziyyətlərindən biridir. 1920-ci ildən sonra yaranan ədəbiyyat dərsləkləri haqqında daha nə demək olar? Tədqiqat göstərir ki, 1923-cü ildə tərtib edilən ədəbiyyat proqram və dərsləklərində M.Ə.Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavid haqqında danışılırdı. Bu proqram və dərsləklərin bir nöqsanı da ondan ibarət idi ki, burada tarixilik prinsipi pozulurdu. Yəni, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi qədim dövrdən başlayıb, müasir dövrə doğru deyil, müasir dövrdən başlayıb qədim dövrə gedirdi. 1926-cı ildə VI-VII siniflər üçün yaradılan "Qiraət dərsləri" adlı dərsləklərdə verilən şəkillərin heç birində Azərbaycan həyatının və məişətinin əlamətləri əks olunmurdu [19, s. 67].

1927-ci ildə nəşr olunan "Üçüncü il" dərsliyində bu nöqsanlar daha da dərinləşirdi. Ədəbiyyat dərsləklərindəki bu qüsurlar qabaqcıl ziyalılarımızı sözsüz ki, narahat edirdi. Əliheydər Qarayev yazırdı: "Bədbəxtliyimiz ondadır ki,

müəllimlərimizə təqdim etdiyimiz silah o qədər kütdür ki, ondan istifadə etmək belə mümkün deyildir. Müəllimlərimiz elə mövzulardan dərs deməyə məcbur edilir ki, onlar fəhlə və kəndlinin, zəhmətkeşlərin əleyhinə yönəldilir”. 1928-ci ildə VI siniflər üçün “Ədəbiyyat dərsləri” kitabı çapdan çıxdı. Kitab Ömər Seyfəddin, Rəfiq Xalid, Rəşad Nuri Güntəkin, Məmməd Əmin, Xalid Ziya, Tofiq Fikrət və s. osmanlı sənətkarlarının azərbaycanlı uşaqları üçün çətin anlaşılan əsərlərinə çox yer verilmişdi və bu tendensiyanı aradan qaldıraraq öz milli yazıçı və şairlərimizin əsərləri ilə uşaqları tanış etmək ən vacib problemlərdən biri idi.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbi əsərlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onunla əlaqədar, daha doğrusu, ədəbiyyat tədrisinin tərkib hissəsi kimi öyrədilir. V-VIII siniflərdə ədəbiyyat tarixinin ardıcılığı, tarixi inkişaf prosesi gözlənilmir. Bu siniflər üçün tərtib olunmuş ədəbiyyat proqramı şagirdləri klassik və ədəbiyyatımızdan seçilən ən gözəl nümunələrlə tanış etməyi, onların vasitəsi ilə həm şagirdlərə əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağı, həm də dil və ədəbiyyat tariximizi öyrənmək üçün zəmin hazırlamağı nəzərdə tutur.

Şagirdlərdə ədəbiyyat haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq üçün, hər şeydən əvvəl, onun spesifik cəhətlərini izah etmək lazımdır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, həmin cəhətləri müqayisə yolu ilə aydınlaşdırmaq daha faydalıdır. Belə bir müqayisə üçün zəmin var. Belə ki, V-VIII siniflərdə ədəbiyyatla yanaşı başqa fənlər – tarix, coğrafiya və s. də öyrədilir, onların tədqiqat obyektini, həmin obyektin öyrənmə metodu haqqında məlumat verilir. Ona görə də ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərini birinci növbədə tədris olunan başqa fənlərlə müqayisə etmək onun yaxşı mənimsədilməsi üçün şərtidir.

Ədəbiyyat ayrı - ayrı dövrlərdə olan ictimai hadisələrdən danışır, bizi xalqın mədəniyyəti, əhvali - ruhiyyəsi, məişət tərzi, istək və arzuları ilə tanış edir. Ona görə də müqayisəni bilavasitə belə əlaqədar fənlər üzərində aparmaq daha asan və

səmərəli olur. Müqayisə yolu ilə müəllim ədəbiyyatın xüsusiyyətini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

1. Bədii əsər həyatda baş verən və baş verməsi mümkün olan hadisələri əks etdirir.
2. Bədii əsərdə həyat öz əksini obrazlar, onların hərəkətləri, hissləri, duyğuları vasitəsilə tapır. Yazıçı bu hiss və duyğuları qabarıq ifadə etmək üçün təsirli sözlər, vasitələr seçir və onun köməyi ilə danışacağı hadisəni, həmin hadisə haqqında özünün istək və arzularını oxucuya daha obrazlı çatdırır.
3. Bədii əsərdə xalqın məişət tərz, əhval ruhiyyəsi və ehtiyacları da ifadə olunur.
4. Bədii əsərdə təsvir edilən hadisə real həyatdan götürülmüş olsa da, başqa elmlərin (məsələn, tarix) göstərdiyi kimi, həmin hadisələrin tamamilə eyni olmur. Yazıçı burada öz fikirlərini, istək və arzularını irəli sürür, istədiyi yerləri atır, lazımı yerləri daha qabarıq və canlı təsvir edir.

1.2 Müasir interaktiv üsulların bədii əsərlərin tədrisində rolu

İlkin araşdırmalardan belə məlum olur ki, inteqrasiya termini bir anlayış kimi XX əsrin sonlarında daha fəal istifadə olunmağa başlanmışdır. Ölkəmizdə kurikulum konseptual sənədinin qəbulu ilə müasir yanaşmanın dərsə tətbiqinə başlandı və sistemi inteqrasiyasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Müasir təhsil sistemi şəxsiyyətyönümlüdür.

İnteqrasiyanın XVII əsrdə riyazi bir termin kimi yaranıb sonrada bu şəkildə geniş inkişaf etdiyini deyənlər də var.

“İnteqrasiya termini XVII əsrdə riyazi anlayış kimi formalaşmışdır. XVIII-XIX əsrlərdə bu termin riyaziyyatın hüdudlarından çıxaraq universal ümumi elmi kateqoriya statusunu əldə etdi.”

Tədris prosesində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın həyata keçirilməsi bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan dərk olunmasına, dərslərin daha maraqlı və məzmunlu təşkilinə, uşaqlarda tədqiqatçılıq və elmlilik meyillərinin inkişafı üçün çox vacib və əhəmiyyətli şərtidir.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnə aid olan ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla yanaşı, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur. Belə inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına və bu əlaqələrin effektivliyinə kömək edir. Bundan başqa, bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlər vasitəsilə daha da təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə təlim prosesinin keyfiyyətinin və davamlılığının artırılmasına şərait yaradır. Fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin, sadəcə, əlaqə deyil, inteqrasiya xarakteri daşması bu münasibətlərin daha sıx, möhkəm və əhatəli olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə kömək edir. Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli və intensiv qaydada istifadə etmək imkanı qazanırlar. Bundan başqa, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya şagirdləri interaktiv öyrənməyə yönləndirir, onların təbiət, cəmiyyət və insanlar haqqında qarşılıqlı əlaqələr şəraitində qurulmuş biliklərə yiyələnməsini stimullaşdırır [7, s. 84].

Bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemli, ardıcıl və dərinlən mənimsənilməsi, hadisələrin qarşılıqlı münasibətinin dərk olunması və bu zəmində şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması təhsil islahatının hazırkı mərhələsində təlim prosesinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya məkanında sürətlə artan informasiyaların qavranılması, şagirdlərin təlim yükünün yüngülləşdirilməsi ümumitəhsil məktəblərində humanitar fənlər üzrə bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini, sintezini və birləşdirilməsini tələb edir.

Təlim prosesində effektivliyi artırmaq məqsədilə məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılan fəndaxili və fənlərarası əlaqə şagirdlərin ədəbi biliklərinin zənginləşməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasını və sistemli əlaqəni təmin edir. Orta məktəb şagirdləri bu əlaqələr sayəsində əlavə vaxt sərf etmədən, məsələnin asan və ya çətin olmağından asılı olmayaraq, onu rahatlıqla mənimsəyir.

Fəndaxili və fənlərarası əlaqə şagirdlərin informasiya və onun tətbiqi yollarına yiyələnməsi zamanı əvəzsiz vasitədir. Bu yolla şagirdlərin beyninin lazımsız, qeyri-əsas faktlarla, gərəksiz informasiya ilə yüklənməsinin qarşısını alır. Fəal/interaktiv dərslərdə ilk növbədə şagirdin dünyaya baxış bucağı dəyişir, şagird bilikləri artıq öz tədqiqatçılıq bacarığı ilə mənimsəyir. Mənəvi dəyərlərə etik normalara yiyələnir. İnteqrasiyanın uğurla reallaşdırılması nəticəsində mövzuların yığcamlığı təmin edilir, vaxta qənaət olunur, təkrara yol verilmir, şagirdlərin həddindən artıq yüklənməsi və ev tapşırığının ağırlığı yüngülləşir. Şagirdlər az vaxtda çox, həm də bir-birilə qarşılıqlı əlaqələndirilmiş biliklər öyrənirlər. Bütün bu sayılan səbəblərlə əlaqədar tədris prosesində inteqrasiyaya geniş yer verilməlidir. Bunun təmin olunması üçün müəllim bütün fənlərin təlim materialı ilə yaxından tanış olmalı və əlaqə zamanı bunlardan istifadə yollarını və onun metodikasını bilməlidir.

Müasir təhsil sistemində “fəndaxili və fənlərarası əlaqə” termini ilə yanaşı, fənn kurikulumunun tətbiqi ilə əlaqədar “fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya” termini də işlənir. Bu məsələyə toxunan Bilal Həsəni “fəndaxili və fənlərarası əlaqə”yə nisbətən, “fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya” terminin daha geniş anlayış olduğu qənaətinə gəlmişdir.” [19, s. 317].

Bilal müəllimin bu fikrinin doğruluğuna inanmaqla yanaşı, bizə görə bu qənaətə anlayışlar haqqında işlədilən ümumi təhriflərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir, incəsənətin bir növüdür. Həyatı özünəməxsus şəkildə əks etdirən digər elm sahələri ilə daim qarşılıqlı əlaqədədir. İnteqrasiya zamanı isə həyatı özünəməxsus şəkildə əks etdirən

fənlərlə yanaşı, bunların orta məktəbdə tədrisinə xidmət edən metodika ilə də əlaqədərdir. Məsələnin iç üzünü ilə kifayətlənmir, daha dərin məqamlara toxunur və fənlərarası boşluqları rahatlıqla doldurur. “İnteqrasiya latın sözü olub bərpa olunma, doldurulma, hissələrin bütöv bir tam halında birləşməsi, özü də sadə, mexaniki birləşməsi deyil, bir-birinə daxil olmaqla, bir-birinə təsir etməklə birləşməsi deməkdir.”

Burdan bu qənaətə gəlmək olar ki, “İnteqrasiya” termini “əlaqə” anlayışına nisbətən geniş və əhatəlidir.

Təhsil konsepsiyasında inteqrativlik dedikdə təhsilin məzmununun tərkib hissələrinin bir-birilə və ya həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur. İnteqrativ təlim müasir dünyagörüşlü, yaradıcı, problemlər qarşısında məntiqi və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün zəruri bilik səviyyəsinə və bacarıqlara malik şəxsiyyət formalaşması aktını ön plana çıxdığı müasir təhsildə çox əhəmiyyətli və aktual yerə malikdir. Bu məsələnin həlli təkcə ədəbiyyatın elmi, nəzəri əsaslarının inkişafı üçün deyil, həm də müəllimlərin dərstdə faydalı işi üçün inkarolunmaz əhəmiyyətə malikdir [19, s. 234].

“Müasir dünyada sürətlə gedən sosial, mədəni və texnoloji dəyişikliklər global düşünmə tərzinin əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə olan halda şagirdlər təlim prosesinin passiv iştirakçısı olmur. İnteqrativlik şagirdlərə ətraf aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaradır. Bu o zaman mümkün olur ki, təhsil pillələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli, inteqrativ şəkildə tədris olunur. Digər bir tərəfdən inteqrativ kurikulum şagirdlərin dərslərdə verilən materiallara yaradıcı yanaşmasına kömək edir.”

Yuxarıda verilən statdan da aydın şəkildə məlum olur ki, inteqrasiya prosesi şagirdləri təkcə bu günün uğuru ilə məhdudlaşdırmır, həm gələcəyə doğru və gələcəkdə inamlı addımlar atmağa sövq edir.

Ədəbiyyat fənni öz mahiyyəti, özündə ehtiva etdiyi mövzular etibarilə inteqrativ səciyyə daşıyır. Belə ki, ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməsi onun inteqrativliyinə şübhə doğurmur və bu xüsusiyyət təlim prosesində öz əksini tapmalıdır. Ədəbiyyat şagirdin bir fərd kimi yetişməsində onun şəxsiyyətinin formalaşmasında danılmaz faktordur. Ədəbiyyat həyat gerçəkliyi və ətraf aləm haqqında zəngin informasiya mənbəyidir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi təlim prosesində inteqrasiya hissələrin məntiqi surətdə bütöv bir tam halında birləşməsini ifadə edir. Ədəbiyyat bölməsində fəndaxili inteqrasiya fənn üzrə mövzuların, bilik və bacarıqların, nəticələrin sinif, və siniflər arasında əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Fənlərarası inteqrasiya isə ədəbiyyat fənni üçün zəruri ideya, bilik, bacarıq, verdiş və nəticələrin digər bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən fənlərlə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. İnteqrativlik şagirdlərdə yeniliyə maraq oyadır. Onları axtarış və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönləndirir. Şagirdlərin fəndaxili və ya müxtəlif fənlər arasında hər hansı mövzuya dair geniş, mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şagird təkcə ədəbiyyatla deyil, onunla bağlı olan digər fənlərlə də tanış olmalı, onlar haqqında lazımi biliklərə yiyələnməlidir. Məsələnin bu yerində məşhur ədib, astronom, riyaziyyatçı Nəsrəddin Tusinin fikrini xatırlamaq lap yerinə düşərdi. “Şagird hansı fənni öyrənmək, o sahədə ixtisas sahibi olmaq istəyirsə, o fənlə əlaqəsi olan bütün elmlər və sənətlərlə tanış olmağa həvəs göstərməlidir, məsələn, yazı-pozu sahəsində mütəxəssis olmaq istəyən başqa əlaqədar elmlərdən, ədəbi fənlərdən baş çıxarmalıdır [19, s. 204].

İnteqrasiya anlayışı fəal/interaktiv təlimlə bağlı olsa da onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuş, onun varlığını təşkil etmişdir. Biz tarixə baxdığımız zaman bir çox söz adamının başqa sahə və elmlər

haqqında dərin biliyə malik olduğunun və bunu yaradıcılığına gətirdiyinin şahidi oluruq. Orta məktəb ədəbiyyat dərslərlərində həyatı və yaradıcılığı geniş tədris olunan bir çox sənətkarların (Məs: Nizami, Tusi, Nəsimi, Füzuli) təkcə ədəbiyyatla özlərini məhdudlaşdırmadığını təbabət, coğrafiya, həndəsə, hesab, astronomiya və.s kimi elm sahələrində də dərin və təqdirəlayiq biliyə malik olub və bu yeniliyə öz əsərlərinə gətirdiklərini müşahidə edirik.

Ümumi təhsil pilləsində kurikulumun hazırlanması zamanı istinad edilən əsas prinsiplərdən biri də inteqrativlikdir. Ədəbiyyatın tarix, coğrafiya, dil, din, rəsm, musiqi, heykəltəraşlıq, xarici dil, informatika, həyat bilgisi və s. fənlərlə qarşılıqlı əlaqəsi vardır və təlim prosesində şagird şüurunda həyat haqqında dolğun mənzərə yaradılmalıdır.

“Ədəbiyyat kurikulumunda inteqrativlik fəndaxili əlaqələr (üfüqi inteqrasiya), fənlərarası əlaqələr (şaquli inteqrasiya) şəklində həyata keçirilir. Bu inteqrativlik təhsil pillələri üzrə məzmun xətləri və məzmun standartları arasında (bilik və bacarıqlar sistemində) reallaşdırılır.”

Fənlərin inteqrativ təlim prosesi zamanı şagird təfəkkürünün inkişafına xidmət edən fənlərin və fəndaxili mövzuların dərinlən öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fənlərarası əlaqələrin qurulması və onların inteqrativ öyrənilməsi vaxta qənaət edir. Bu hər hansı sahənin hər tərəfli öyrənilməsi üçün deyil təkcə, həm də seçilən mövzunun mənimsənilməsinin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini, fənlərarası əlaqələrin qurulmasını, müəllim-şagird dialoqunun qarşılıqlı əlaqə şəraitində reallaşdırılmasını təmin edir.

Ədəbiyyat humanitar elmlər sırasına daxil olduğu üçün ilk növbədə humanitar fənlər üzrə bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi faydalıdır. Bu istiqamətdə Avropa təhsilində xeyli təqdirəlayiq addımlar atılmış, dərslər prosesi zamanı ədəbiyyat fənn müəllimi ilə yanaşı digər fənn müəllimləri də (dil, tarix, rəsm, musiqi, coğrafiya)

mövzudan asılı olaraq dərstdə iştirak edirlər. Hər bir fənn müəllimi öz fənni üzrə mövzu ilə əlaqədar lazımi faktları deyib, şagirdlərə tapşırıqlar verir. Bir növ bilik dərjasında informasiya bolluğuna düşən şagird faydalı mənbələrdən aldığı tutarlı məlumatları bir-birilə rahatlıqla əlaqələndirib, əylənərək öyrənir. Düşünürük ki, bu sistem şagirdlərə şüurlu mənimsəmək imkanı verir.

İnteqrasiya bir çox biliyin rahatlıqla və əlaqələndirilərək mənimsənilməsinə xidmət edir, lakin inteqrasiyanın verdiyi bu rahatlıqdan faydalanıb necə gəldi etmək olmaz. Nəzərə alsaq ki, ədəbiyyat üzrə bütün mövzularda inteqrasiya imkanımız var, o zaman bunu ən uğurlu şəkildə reallaşdırmalıyıq. İnteqrasiya zamanı əlaqə xatirinə hər məlumatı sinifə daşımaq olmaz, mövzu ilə nə qədər bağlı olması və əhəmiyyətliliyi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bundan əlavə digər fənlərdən cəlb olunan biliklərin, informasiyaların həcmi gözlənilməlidir. Həmçinin inteqrasiya zamanı şagirdlərin yaş və anlama səviyyəsi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bütün bunlara əlavə olaraq demək olar ki, tədris prosesində inteqrasiya imkanlarından istifadə etmədən, onu mənimsəyib, tətbiqini reallaşdırmadan uğur əldə etmək çətindir.

Ədəbiyyat, xüsusilə bədii ədəbiyyat həyatın inikasıdır. Həyat hadisələri bu və ya digər formada öz əksini ədəbiyyatda tapır. Bu səbəbdən fənn üzrə müəyyən olunmuş məzmun standartlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün dərslərində inteqrasiya imkanlarından daha çox istifadə etmək ədəbiyyat müəllimindən böyük zəhmət, ciddi elmi-metodik hazırlıq tələb edir.

Hamıya məlum olduğu kimi inteqrativ üsullardan istifadə XX əsrin əvvəllərində, yəni müasir təhsildə “kurikulum” sənədinin tətbiqindən sonra başlanılmışdır. Fəndaxili və fənlərarası lazımi informasiyaları bir-birilə əlaqələndirib, faydalı iş əmsalı ilə şagirdlərə aşılamaq inteqrativ dərslərin əsas şərtlərindəndir. Hər hansı bir məlumat bu və ya digər faktla əlaqələndirilərkən informasiya dəqiqliyinə xüsusi olaraq fikir verilməlidir, qeyri-dəqiq faktlar dərslə

girməməlidir. Çünki dəqiq olmayan fakt şagird biliyinin inkişafına, genişliyinə kömək edə bilməz. Orta məktəb ədəbiyyat fənnində integrativlik özünü üç şəkildə göstərir: fəndaxili, fənlərarası, fənüstü [19, s. 188].

“Qazanılan bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsində, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsində, ədəbi materialların ayrı-ayrı tədris vahidində cəmləndirilməsində integrasiya mühüm vasitədir.”

Fəndaxili integrasiya hər hansı bir fənnin ifadə etmək istədiyi bilik, bacarıq və anlayışların əlaqələndirilməsi, fənn daxilindəki məlumatların sistem üzrə qruplaşdırılmasıdır. Fəndaxili integrasiya üfüqi və şaquli ola bilər.

Ədəbiyyat demək olar ki, bütün fənləri (Azərbaycan dili, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, həyat bilgisi, təsviri incəsənət, informatika və s.), həmçinin incəsənətin digər sahələrini integrasiya edə bilər. Ədəbiyyatın bu geniş imkanları dərslərlər hazırlanarkən də nəzərə alınır. Şagirdlərin estetik zövqünü inkişaf etdirən, dünyagörüşünü formalaşdıran mövzular salınır ki, tədris zamanı müəllimlərin belə mövzulara integrativ yanaşması, əlaqəli təhlil aparması zəruridir. Şagirdlər öyrənəcəyi mövzunun, bildiyi mövzunun əsasında dərk etməyə çalışarsa, bu daha effektiv və faydalı olar. Yeni bilik, köhnə bilik əsasında mənimsənir. İntegrativ dərslərin faydalarından biri də varisliliyə əsaslanmasıdır.

Ədəbiyyat dərslərində fəndaxili integrasiya zamanı şagirdlərin eyni sinifdə və müxtəlif siniflərdə əldə etdiyi bilik və bacarıqlar şagirdlərə bir sıra imkanlar yaradır. Bu imkanlara müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə bir-birilə eyniyyət təşkil edən əsərlərin öyrənilməsi, sənətkarın həyat və yaradıcılığına baxış zamanı digər siniflərdə mənimsənilmiş biliyə müraciət, şifahi və yazılı nitqin inkişafı və.s. demək olar. Bu imkanları prof. Bilal Həsənlı sistemləşdirmiş, aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır.

1. “Mövzu, problem, janr baxımından bir-birilə əsləşən əsərlərin əlaqəli öyrənilməsi;

2. Ayrı-ayrı siniflərdə sənətkarın həyat və yaradıcılığı üzrə mənimsənilmiş biliklərin əlaqələndirilməsi;
3. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi;
4. Şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının əlaqələndirilməsi;
5. Bədii əsərlərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsi”.

Bildiyimiz kimi ədəbiyyat fənni inteqrativ səciyyə daşıyır, bu səbəbdən də bütün mövzular üzrə fəndaxili inteqrasiya mümkündür və aparılmalıdır. Əsərin məzmunu üzrə işin və təhlilinin qarışılıqlı əlaqə şəklində aparılması üçün dərslərdə verilən təlim materialları problem-mövzu şəklində qruplaşdırılır. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitq üzrə inteqrasiyanın aparılması vacib məsələlərdəndir. Həmçinin şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin mövzu, problem, obrazlar aləminin müqayisəli aşılması və janrlar üzrə əlaqələr də diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Ədəbiyyat kurikulumunda bütün məzmun standartları arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu da fəndaxili inteqrasiyanın digər mühüm cəhətinə, məzmun standartlarının inteqrativ şəkildə reallaşdırılmasına gətirib çıxarır. Belə ki, tam əminliklə deyə bilərik ki, ədəbiyyat kurikulumunda bütün məzmun xətləri və standartları arasında qarşılıqlı təbii əlaqə vardır. Məzmun xətləri üzrə verilmiş bir-birini tamamlayan alt standartların inteqrativ reallaşdırılması imkanları genişdir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək mümkündür.

1. Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri
2. Şifahi nitq
3. Yazılı nitq

1.1.4. Müxtəlif ədəbi növ və janrda olan əsərlərdə (poema, hekayə, povest, roman, dram, komediya, faciə) əksini tapan mühüm milli-mənəvi, bəşəri dəyərlərə əsaslandırılmış münasibət bildirir.

3.2.2. Obrazları xarakter və əməlləri, yaşadıkları dövrün sosial-siyasi şəraiti və əxlaqi-etik dəyərləri ilə əlaqəli səciyyələndirir, müqayisələr aparır.

3.2.3. Bədii nümunələrin mövzusunə, ideyasına, başlıca probleminə, konfliktinə dövrün ictimai-siyasi, mənəvi dəyərləri kontekstindən çıxış etməklə münasibət bildirir və qiymətləndirir.

2.2.1. Müzakirələrdə mövzuya, problemə, yazıçının mövqeyinə tənqidi münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır, mimika və jestlərdən məqsədyönlü istifadə edir.

3.1.2. Müşahidələrinə, əlavə məlumatlara əsaslanmaqla əsərin ideyasına, probleminə, bədii xüsusiyyətlərinə münasibət bildirir, ümümləşdirmələr aparır, nəticə çıxarır.

1.1.5. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirlərdə, mürəkkəb süjetli və kompozisiyalı ədəbi nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (epitet, bənzətmə, metafor, metonimiya, sinekdoxa, simvol, mübaliğə, litota, bədii sual, təkrir, bədii təzad, kinayə (sarkazm), inversiya) müəyyənləşdirir.

3.2.4. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirlərdə, süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin obrazlılığın təmin dilməsindəki roluna əsaslandırılmış münasibət bildirir.

2.1.1. Müxtəlif mənbələrdən topladığı materiallara əsaslanmaqla təqdimat və çıxışlarında bədii-emosional və obrazlı ifadələrdən istifadə edir.

2.1.2. Dil və üslub xüsusiyyətlərinə istinad edərək yazıçı mövqeyi ilə bağlı mühakimələrini faktlarla əsaslandırır.

3.2.5. Bədii nümunələrin mövzusuna, ideyasına, başlıca probleminə, konfliktinə dövrün ictimai-siyasi, mənəvi dəyərləri kontekstindən çıxış etməklə münasibət bildirir və qiymətləndirir.

2.2.1. Müzakirələrdə mövzuya, problemə, yazıçının mövqeyinə tənqidi münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır, mimika və jestlərdən məqsədyönlü istifadə edir. Fəndaxili inteqrasiya yuxarıda qeyd edildiyi kimi üfüqi və şaquli olmaqla iki istiqamətdə aparılır.

Üfüqi inteqrasiya fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir.

Şaquli inteqrasiya sinifdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliliyi təmin edir.

Üzərində tədqiqat apardığımız “Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu” boyla, “Koroğlu və Bolu bəy” qolu mövzu, ideya, istiqamət cəhətdən eyniyyət təşkil edir. Koroğlu eposu haqqında söhbət açılan qolun tədrisi zamanı müəllim Dədə Qorqud dastanına da toxunmalı, əlaqələndirmələr aparmalıdır. Vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, el qeydinə qalmaq, xalqa, millətə sevgi, torpağa sədaqət, düşməne nifrət və s. bunun kimi aktlar hər iki dastanın ayrılmaz parçalarıdır. Müəllim Eyvazın igidliyindən danışarkən, Uruz bəyin atasına bir şey olmasın deyə canından keçməyə hazır igid olduğunu mütləq qeyd etməli və şagirdləri bu kimi digər əlaqəli faktları araşdırıb tapmağa cəlb etməlidir. Belə ki, bu hal şahidləri tədqiqatçılığa sövq etməklə yanaşı, onların hadisələrə baxış bucağını dəyişdirir. Şagird ya əvvəl öyrəndiyi biliyi bir daha təkrarlayaraq yadına salır, ya da yeni qazanacağı bilik üçün əvvəlcədən möhkəm zəmin hazırlayır. Bu əsərlərin tədrisi zamanı inteqrasiya təkcə həmin siniflə məhdudlaşmır. Bildiyimiz kimi tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin mövzu və ideyası istiqamətində bir çox əsərlər yazılmışdır. Bu şagirdlərimizin hələ aşağı siniflərdən vətənpərvərlik ruhunda yetişməsinə xidmət etməklə yanaşı, həm də xalqımızın tarixi

igidlərinin timsalında vətənpərvər oğullarının düzgün yetişməsinə və tərbiyəsinə də yön verir. Beşinci sinifdə tədris olunan “İgid Mübariz” əsəri də bu qayəyə xidmət edən incilərdəndir. Biz Qazan xanın oğlunun dalınca tək başına qoşun üstünə getməsindən, Oğuz igidlərinin köməyə gəlib düşməni basmasından, düşmən bayrağını qılınclayaraq yerə salmalarından, həmçinin Koroğlunun tək başına düşmən qoşununu qarşılayıb verdiyi sözə görə əsir düşməsindən, İsabalanın Koroğluya görə yollara rəvan olmağından danışarkən xalqımızın mərd oğlu, igid Mübarizi və onun timsalında saysız qəhrəmanlarımızı da mütləq unutmamalıyıq. Şagirdlərə bədii ədəbiyyatda oxuduqları, filmlərdə gördükləri səhnələri Mübariz İbrahimovun şəxsən reallaşdırdığını həmişə xatırlatmalıyıq.

Səkkizinci sinif ədəbiyyat dərslində salınan Məhəmməd Hadinin “Türkün nəğməsi” şeiri mövzu və ideyasına görə “Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu” boyu və “Koroğlu və Bolu bəy” qoluna yaxındır. Hər üç əsərin tədrisi zamanı digərlərindən istifadə etmək dərslərin effektivliyini artırır, şagirdin mövzunu daha dərindən mənimsəməsinə kömək edər. Türkün mübarizliyindən, çıxdığı yoldan gerin dönməyəcəyindən bəhs edən şeir tarixi köklərə söykənərək bu fikirləri səsləndirir.

“Bir zərrə belə qorxmayırız dəsti-əcəldən,

İstərsə cahan çevrilib varsın da təməldən.

Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən

Türklər geriyyə dönməyəcək müslih əməldən.

Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə küləkdən.”

Qeyd olunan misralarda adı çəkilən boylardan fərqli fikir səsləndirilməmişdir. Türk xalqı qorxmaz xalqdır. Dünya tərsinə belə dönsə yolundan geri dönməz. Müəllim bu şeiri tədris edən zaman fəndaxili inteqrasiyanın imkanlarından istifadə

edib, Qazan xanı, Koroğlunu və onların timsalında digər igidləri xatırlamalı, onların göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla bu misralara zəmin hazırladıqlarını qeyd etməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan əlaqələndirməni biz səkkizinci sinif dərslində verilən Məhmət Akif Ərsoyun “İstiqlal marşı” şeiri ilə də eyniləşdirə bilərik. Daha ilk misralardan odlu, alovlu sözləri ilə bizi özünə cəlb edən şeir türk xalqının daim azadlıq axtardığını və bu azadlığa layiq olduğunu qeyd edir. Bildiyimiz kimi türklərin tarix səhifələrinə gəldiyi ilk gündən, bu günə qədər həmişə yadelli basqınlarına məruz qalmış, lakin heç bir zaman əsarətə boyun əyən bir nəsil olmamışdır. Türkə zəncir vurmağa çalışanlara qarşı layiqli cavabı gecikdirməmiş, öz qüdrəti ilə tarixə yön vermişdir.

“Mən əzəldən hür yaşadım, hür yaşarım,
Hansı çılğın mənə zəncir vuracaqmış? Şaşarım.
Kükrəmiş sel kimiyəm, bəndimi çeynər, asaram,
Yırtaram dağları, ənginlərə sığmam, dasaram.”

Müəllim Koroğlunun Qıratın belinə qalxanda şirə dönməyindən, igidlərinin məğlubedilməzliyindən, Oğuz ərlərinin daima düşməni qorxu içində saxlamaqlarından bəhs edərkən, həm də bu misralar üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır. Bu şeiri oxuyan şagirdin dərhal fəslin əvvəlində öyrəndiyi “Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu” boy və “Koroğlu və Bolu bəy” qolu yadına düşür. Hər misranı səsləndirərkən onların qəhrəmanlıqlarını xatırlayır. Bu hal şagirdə əvvəl öyrəndiyi biliyi təkrar etmə imkanını verməklə yanaşı, həm də yeni biliyi möhkəm qavramasına şərait yaradır.

Bildiyimiz kimi, təlim strategiyaları öz daxilində həm də müasir təlimdə istifadə olunan forma, üsul, vasitə və yanaşmaları ehtiva edir. Dərs prosesində tədris olunacaq mövzunun məqsədindən asılı olaraq müxtəlif iş formalarından istifadə oluna bilər. Fəal(interaktiv) təlim zamanı yeni pedaqoji texnologiyalardan düzgün istifadə edildikdə, mövzunun 70- 80%- i sinifdə şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. Çox halda ənənəvi dərslərdə bu mümkün olmur. Çünki dərslərin nə strukturu, nə mərhələləri, nə də iş formaları buna imkan vermir. İnteraktiv təlim tək metodlardan ibarət deyil, o, bir sistemdir. [43, s.90]. Fəal(interaktiv) təlimdə fərdi iş, cütlərlə iş, qruplarla (kiçik kollektivlə) və kollektivlə (böyük siniflə) iş formalarından istifadə olunur. Onların hər birinə ayrı- ayrılıqda nəzər salmaq [3, s. 92].

Fərdi iş - bu iş formasında müəllimin verdiyi tapşırıq bir nəfər tərəfindən icra olunur. Şagird tapşırığın cavabını bir vərəqdə qeyd edir, əgər müəllim tələb edərsə qeydlərini oxuyub yoldaşları ilə də bölüşür. Azərbaycan dili dərslərində fərdi iş formasının tətbiqi şagirdlərin müəyyən mövzu ilə bağlı müstəqil düşünmələrində, potensial imkanlarının müəyyənləşdirilib inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Motivasiya və yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində bu təlim formasından daha çox istifadə olunur.

Cütlərlə iş - bu zaman təlim tapşırıqları iki nəfərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Onlar bir-birilə müzakirə edərək tapşırığın tələblərini yerinə yetirməyə çalışırlar. Sonda isə hər ikisi ümumi razılıq əsasında yekun qərar verirlər. Bu iş forması həm şifahi, həm də yazılı formada təşkil oluna bilər. Yazılı formada təşkil olunarsa işin nəticəsi mütləq bir vərəqdə qeyd olunmalıdır. Cütlərlə iş forması şagirdlərdə məsuliyyət hissini yaratmaqla yanaşı, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını da formalaşdırır.

Qruplarla iş - bu təlim forması kiçik kollektivlə iş kimi də adlandırıla bilər. Bu zaman verilən tapşırığı həll etmək üçün şagirdlər təxminən beş- altı nəfərlik

qruplarda birləşirlər. Tapşırıq qrup halında müzakirə olunduqdan sonra hər kəsin razılığı əsasında yekun qərar verilir. Verilən qərar isə iş vərəqində qeyd olunur. Fəal(interaktiv) təlimdə müəllimlər bu iş formasına tez- tez müraciət edirlər. Qruplarla iş formasından istifadə edərkən həmin formanın dərsin mövzusunə uyğunluq dərəcəsi və şagirdlərin sayı mütləq nəzərə alınmalıdır. Müəllimlər qruplarla iş formasında fərqli və bir- birindən maraqlı vasitələrdən istifadə edə bilirlər. Məsələn, müxtəlif meyvələr, çiçəklər, rəngli kağızlar, şəkillər və sairədən istifadə edərək qrup sayına uyğun onları çoxaldıb dərsi daha maraqlı təşkil edə bilirlər. Qruplarla iş forması şagirdlərdə müzakirə aparmaq, fikir bildirmək və birgəfəaliyyət kimi qabiliyyətləri təkmilləşdirir.

Kollektivlə iş - bu təlim forması bütün siniflə həyata keçirildiyi üçün bəzi hallarda böyük qruplarla və ya bütöv siniflə iş forması kimi də adlandırılır. Müəllimlər kollektivlə iş formasına daha çox müzakirə, debat və əqli hücum kimi iş üsullarından istifadə edərkən müraciət edirlər. Bu iş forması şagirdlərdə kollektiv işə, birgə əməyə öyrəşmək və ünsiyyət qurmaq kimi mühüm bacarıq və vərdişlərin inkişafına şərait yaradır.

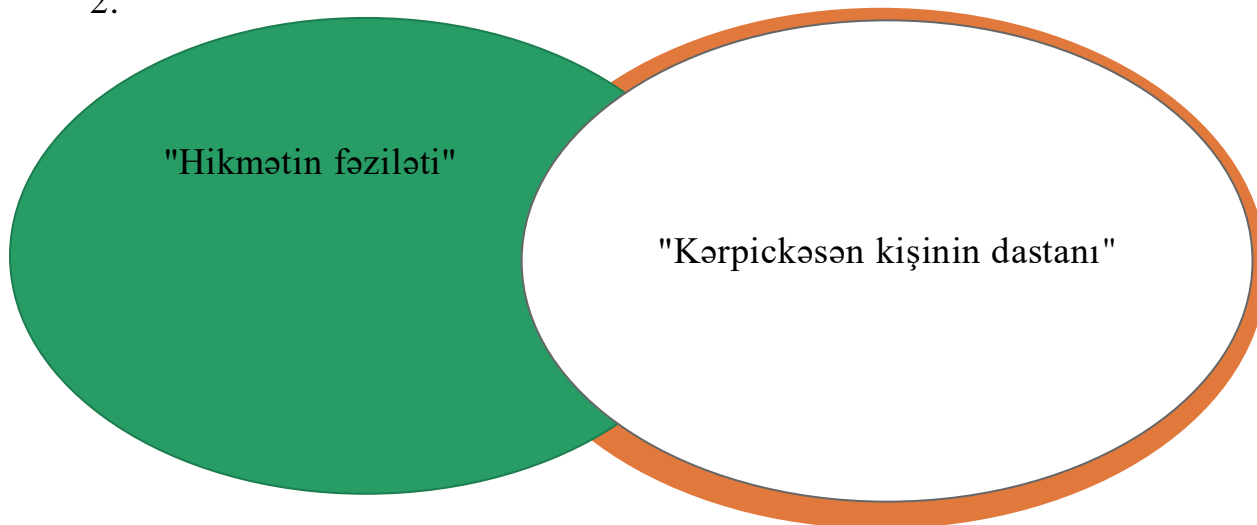
Hər bir müəllim iş forması seçərkən tədris edəcəyi mövzunun xarakterini, müraciət etdiyi iş üsulunu, şagirdlərin yaş və psixoloji imkanlarını, həmçinin bilik səviyyələrini nəzərə almalıdır.

Müasir təlim üsulları şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasına, həmçinin birbaşa onların təfəkkürünün inkişafına istiqamətlənir. Fəal(interaktiv) təlim üsullarından dərsin müxtəlif mərhələlərində (daha çox motivasiya, tədqiqatın aparılması və yaradıcı tətbiqetmə) istifadə edilə bilər. Bu üsullar bəzən təlim texnologiyaları və ya texnikaları kimi də adlandırılır. Onların sayının təxminən dörd yüzdən çox olduğu qeyd olunur, lakin onların dərş prosesində daha çox istifadə olunan qırxa qədər növü bizə məlumdur.

Müəllimlərin dərstdə tez- tez müraciət etdiyi fəal(interaktiv) təlim üsullarına nəzər salaq:

1. **Venn diaqramı** - bu üsulun əsasını əşyaların, obyektlərin və hadisələrin bir-birilə müqayisə olunaraq oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Venn diaqramından istifadə etmək üçün əvvəlcə lövhədə bir- birilə kəsişən iki dairə çəkilir və ən azı iki əşya və ya obyekt götürülür. Müqayisə olunan əşyaların fərdi xüsusiyyətləri müvafiq olaraq dairələrin sağ və sol tərəflərində, oxşar xüsusiyyətləri isə dairələrin kəsişdiyi yerdə qeyd olunur. Bu üsuldan istifadə edən müəllimin əsas vəzifəsi şagirdləri əvvəlcədən hansı obyektlərin müqayisə olunacağı, həmçinin onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin necə qeyd olunacağı barədə təlimatlandırmasıdır. Müxtəlif fənlərin tədrisində, həmçinin azərbaycan dili dərslərində də Venn diaqramından daha çox təhlillər zamanı istifadə olunur və sonda müqayisə nəticəsində söylənilən fikirlər ümumiləşdirilir.

2.

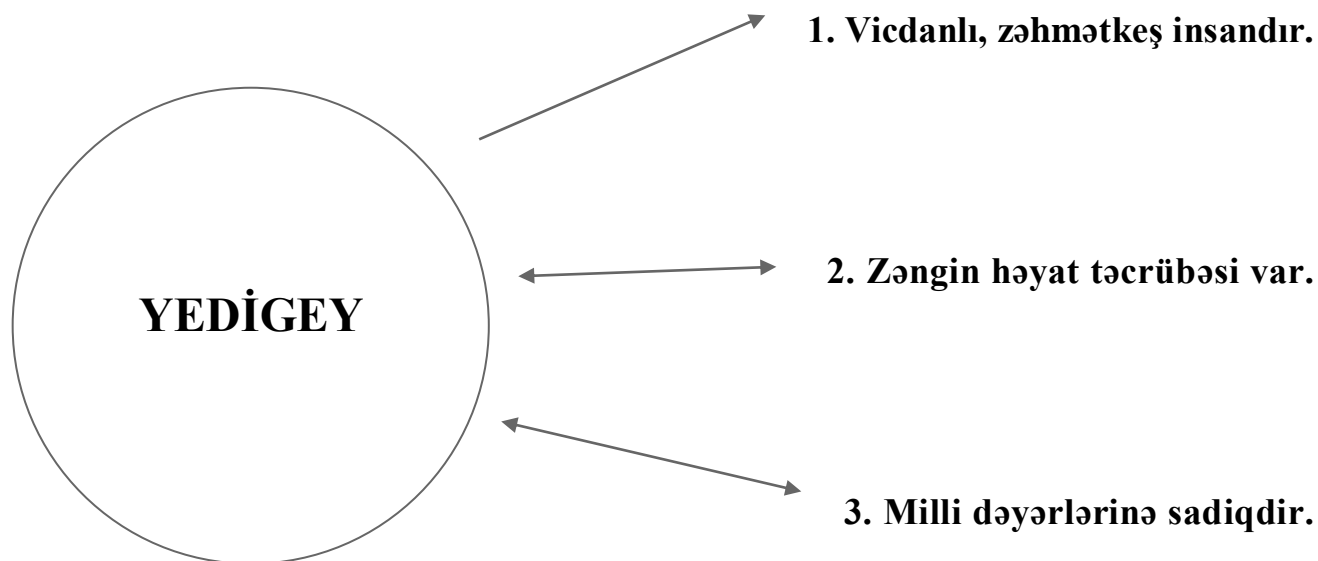
- A) Hadisə təhkiyə yolu ilə əks olunub.
- B) Əməyə məhəbbət təbliğ olunur.
- C) Əsərdə müdrik insanların həmişə hörmət sahibi olması fikri aşılır.
- D) Epik növdədir.
- E) Poemanın tərkib hissəsinə daxil olan mənzum hekayədir.

Venn diaqramında şagirddən tələb olunan yalnız əsərin mövzusunun bilməsi deyil, həmçinin nəzəriyyəyə də bələd olmalıdır.

3. **Beyin həmləsi** - bu təlim üsulu eyni zamanda əqli hücum da adlandırılır. Bu üsulun əsasını şagirdlərdən qoyulmuş tədqiqat sualının həlli ilə bağlı daha çox ideyanın alınması təşkil edir və şagirdlərin yeni mövzuya marağını artırır. Bu üsul vasitəsilə şagirdlər həm də nəyi güclü və nəyi zəif bildiklərini özləri üçün aydınlaşdırmış olur. Əvvəlcə tədqiqat sualı lövhədə qeyd olunur və ya şifahi olaraq çatdırılır. Hər bir şagird sualla bağlı öz fikrini bildirir və söylənilən fikirlər yazıya alınır. Burada ən vacib məsələ şagirdlərin fikirlərinin olduğu kimi, yəni müdaxilə olunmadan, şərh və tənqidi münasibət bildirilmədən yazıya alınmasıdır. Daha sonra isə söylənilən fikirlər müzakirə olunur, qiymətləndirilir və ən aparıcı, uyğun olanları seçilir.

4. **Klaster** - bu təlim üsulu, həmçinin şaxələndirmə də adlandırılır. Müəllim tərəfindən əvvəlcə lövhədə bir dairə çəkilir. Bu dairəyə mərkəzi dairə də deyə bilərik. Sonra əsas anlayış dairənin içərisində qeyd olunur və onunla bağlı şagirdlərə müəyyən fikirlər söyləmələri tapşırılır. Dairənin içərisindəki əsas anlayışdan başlayaraq ətrafında yazılmış sözlər bir- birilə xətlər vasitəsilə əlaqələndirilir. Klaster üsulu vasitəsilə sözlərin məna cəhətdən əlaqələri sxem şəklində göstərilir. Bu xüsusiyyətinə görə o bəzən sxematik xəritə də adlandırılır.

Həmin sxem vasitəsilə sözlərin bir- birindən asılılıq dərəcəsi aydın görünür. Şagirdlər vaxt qurtarana kimi mümkün qədər çox fikir söyləməlidirlər, yəni klaster üsulunu istənilən sayda əlaqələrlə (xətlərlə) böyütmək olar. Sonda isə alınan sxemin şagirdlər tərəfindən müzakirə olunub ümumiləşdirilməsi ilə bu təlim üsulu başa çatdırılır.

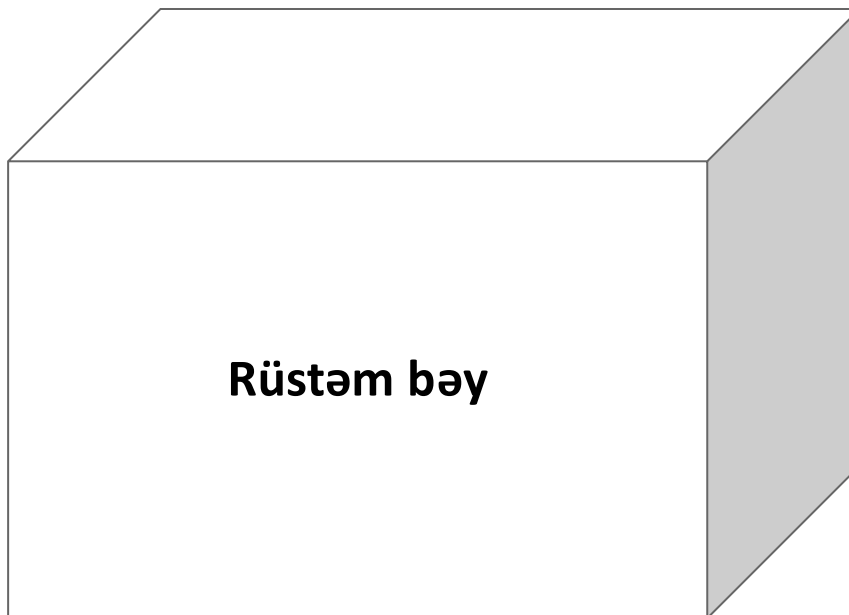
Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər" əsərində Yedigey obrazına bu formada münasibət bildirmək və onun fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmaq mümkündür. Mərkəzi dairəmizdə obrazı qeyd etdikdən sonra şagirdlərin obraz haqqında fikirləri şaxələr vasitəsilə lövhəyə qeyd olunur, sonda ümumi nəticəyə alınır.

5. **İdeyalar xalısı** - müasir təlim üsullarının ən maraqlı növlərindən biri də ideyalar xalısıdır. Bu üsulu tətbiq etmək üçün şagirdlər kiçik qruplara bölünür. Onlar əvvəlcə müəllim tərəfindən qoyulmuş problemin yaranma səbəblərini rəngli kağızlarda qeyd edirlər və sonra həmin qeydləri iş vərəqlərinin üzərinə

yapışdırırlar. Bu proses bütün qruplar tərəfindən tamamlandıqdan sonra hər qrup öz qeydlərini oxuyur. Daha sonra bu səbəbləri aradan qaldırmaq üçün problemin həlli yolları axtarılır. Bununla bağlı şagirdlərin cavabları digər rəngli kağızlarda yazılaraq əvvəlki qeydlərin aşağısından iş vərəqlərinə yapışdırılır. Sonda cavablar müzakirə olunaraq problemin həlli üçün ən uyğun variant seçilir. Şagirdlər cavabları müxtəlif rəngli kağızlarda qeyd etdikləri üçün onların iş vərəqləri rəngarəng olur. Buna görə də həmin iş vərəqləri xalıya bənzədilir. Azərbaycan dili dərslərində ideyalar xalısı üsulundan istifadə edərək şagirdlərin düzgün müzakirə aparmaq bacarıqlarını təkmilləşdirmək olar.

6. Fəal təlim üsullarından biri də **kublaşdırma**dır. Bu üsul vasitəsi ilə tədqiqatın müstəqil şəkildə həyata keçirilməsi mümkündür. Kublaşdırmadan əvvəl bəzən digər üsullardan istifadə oluna bilər. Nəcəb bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsinin əsas obrazlarından olan Rüstəm bəyi kublaşdırma vasitəsilə təhlilə cəlb edək:

1. Təsvir et - Obna hansı xüsusiyyətlər xasdır?
2. Müqayisə et- Kim ilə oxşar və fərqlidir?
3. Təhlil et.
4. Lehinə və ya əleyhinə mühakimə et.
 1. Rüstəm dikbaş, ziddiyyətli, nadandır.
 2. Fəxrəddinin anası Mələk xanımla oxşardır.
 3. Yeniliyə, tərəqqiyə qarşı çıxan mülkədarı təmsil edir, amansız intiqam planları quraraq ailəsinin məhvinə səbəb olur.
 4. Avamlığın, cahilliyin hökm sürdüyü bir dövrdə təhsilə önəm verməməsi ən böyük mənfi cəhəti idi.

Akvarium - bu təlim üsulu iki variantda həyata keçirilir. Birinci variant: müəllim əvvəlcədən müəyyən bir mövzu təyin edir və şagirdləri iki qrupa ayırır. Birinci qrup daxili dairə, ikinci qrup isə xarici dairə adlandırılır. Mövzu ilə bağlı birinci qrup (daxili dairə) təxminən on beş- iyirmi dəqiqə müzakirə aparır. İkinci qrup (xarici dairə) isə bu müzakirəni kənardan müşahidə edib qiymətləndirir. Daha sonra qruplar yerini dəyişir və eyni proses təkrarlanır. İkinci variant: birinci variantdan fərqli olaraq burada daxili dairə mövzunun müzakirəsində ancaq onun lehinə olan faktları qeyd edirlər. Xarici dairə isə birinci qrupun söylədiyi faktları diqqətlə dinləyir, özlərində müəyyən qeydlər aparır və mövzunun əleyhinə olan faktlar hazırlayırlar. Təxminən yenə on beş- iyirmi dəqiqədən sonra birinci qrupun müzakirəsi dayandırılır və müzakirəyə öz fikirləri ilə xarici dairə davam edir.

Akvarium təlim üsulunda hər iki qrupun, yəni həm xarici, həm də daxili dairənin ümumi bir fikrə gəlməsi o qədər də vacib deyil.

7. **Anlayışın çıxarılması** - bu təlim üsulu bir növ tapmaca- oyun xarakterli olduğu üçün şagirdlərdə daha çox maraq oyadır. Bunun üçün müəllim əvvəlcə ya bir vərəq, ya da dairəvi şəkildə kəsilmiş kart götürərək əsas anlayışı qeyd edir. Əsas anlayış əgər vərəqdə qeyd edilirsə, onun üzəri başqa bir vərəqlə örtülür. Dairəvi kartda isə müəllim əsas anlayışı kartın arxasında qeyd edir. Daha sonra anlayışın tapılması üçün müəllim onunla bağlı iki və ya üç əlamət sadalayır. Şagirdlər isə həmin əlamətlərə uyğun anlayışı tapmağa çalışırlar. Sadalanan əlamətlərlə anlayışı tapmaq mümkün olmasa müəllim yeni əlamətlər sadalayır. Bu proses şagirdlər anlayışı tapana qədər davam edir. Azərbaycan dilinin tədrisi ilə yanaşı digər fənlərin tədrisində də bu təlim üsulundan istifadə zamanı müəllimin anlayışla bağlı sadaladığı əlamətlər mücərrəd yox, sadə və anlaşıqlı olmalıdır. Anlayışın çıxarılması üsulu müəyyən əlamətlərə görə hər hansı bir əşyanın tapılmasına şərait yaradır və daha çox motivasiya mərhələsində tətbiq olunur.

8. **Rollu oyunlar** - bu təlim üsulunda hər bir şagird götürmək istədiyi rolu diqqətlə seçməlidir. Ona görə ki, həmin rolun mövqeyindən öz düşüncələrini əsaslandırılmış şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Məsələn, dərstdə şagirdlər müəyyən bir mətni oxuyub onu fərqli mövqelərdən (psixoloq, tənqidçi və s.) dəyərləndirə bilirlər. Rollu oyunlardan daha çox yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində istifadə edilir, çünki bu təlim üsulu şagirdlərə imkan verir ki, onlar müəyyən problemi fərqli mövqelərdən dəyərləndirib hadisələrin iştirakçısı kimi çıxış edə bilsinlər.

II FƏSİL. Bədii əsərlərin tədrisində dil-üslub xüsusiyyətlərinin əhəmiyyəti

2.1. Lirik əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətləri

Lirik əsərlər məktəb proqramında geniş yer tutur. Bu janrda yazılan əsərdə şair çalışır ki, qələmə aldığı hədislərlə oxucunun hissinə təsir etsin, onun “lal duyğularını” (V.Q.Belinski) həyəcana gətirsin. Lirik janrda yazılan əsərin özünə məxsus bədii xüsusiyyətləri vardır. Görkəmli ədəbiyyatşünas F. Köçərli dövrünün bəzi şairlərindən danışarkən deyir: “İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların... tələbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəmiz yoxdur. Bunların hamısı var. Ancaq şeirə lətafət və məlahət verən hissiyati – həqiqi və zövqi – təbii yoxdur...”

Lirik şeir müəyyən vəznə, qafiyəyə malik olur. Ahəng, musiqi bu janrda yazılan əsərlərdə başlıca xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir.

Lirik əsərlər müxtəlif növlü olur. Təbiidir ki, lirik əsərlərdə şairin sənətkarlıq bacarığını şagirdlərə başa salarkən, müəllim bu janrın xüsusiyyətləri haqqında onların yaş və bilik səviyyələrinə görə məlumat verməli, nümunələr vasitəsi ilə aydınlaşdırmalıdır.

Başqa janrlarda olduğu kimi, lirik şeirin bədiiliyini şairin ideyaya müvafiq bədii formadan necə istifadə etməsi müəyyənləşdirir. Lirik əsər vasitəsi ilə oxucunun mənəvi aləminə, hissinə daha yaxşı təsir etmək mümkün olduğu üçün, görkəmli şairlər qüvvətli və səciyyəvi təsvir vasitələri axtarıb tapırlar. Yığcamlıq, az sözlə böyük məna ifadə etmək bu janrın başlıca xüsusiyyətidir. Odur ki, məktəbdə tədris olunan lirik əsərlərin mətni üzərində şagirdləri işlədərkən məhz bu xüsusiyyət müəllimi daha çox düşündürməlidir.

Lirik şeirlərin tədrisində şairin sənətkarlığını şagirdlərə başa salmaq üçün onların yaş və bilik səviyyələrinə müvafiq müəyyən plan və sistem nəzərdə tutmalıdır.

Məktəblərdə aparılan müşahidə və təhqiqat göstərir ki, lirik əsərlərin tədrisində V – VIII və IX - X siniflərdə görüləcək işləri dəqiq planlaşdırmaq böyük şərtidir. V – VIII siniflərdə şagirdləri lirik əsərin vəzni, ahəngi üzərində işlətmək, şeirdə heca, rədif, qafiyəni onlara öyrətmək, şairin təbliğ etdiyi ideyanı qələmə alarkən bədii formaya necə sadıq olduğunu başa salmaq və s. məsələlərdə daha çox fikir vermək lazımdır [17, s. 63].

Lirik əsərlərin tədrisində epik janrdan fərqli olaraq, sinifdə oxu məşğələsini aparmağa böyük ehtiyac hiss olunur. Şeir sinifdə oxunur, məzmun üzərində lazımi lüğət işi aparılır, sonra şagirdlərə evdə onu müstəqil oxumaq tapşırılır.

Lirik əsərlərin tədrisində onun özünə məxsus bədii xüsusiyyətlərini öyrədərkən şeirdə şairin ahəng yaratmaq bacarığını şagirdlərə başa salmaq da başlıca şərtidir. Şeir ahəngi məzmunla müvafiq olmalı, ideyanı daha asan mənimsəməyə, tez əzbərlənməyə və möhkəm yadda qalmağa xidmət etməlidir. Şeir ahəngi musiqi kimi səslənməli, hissə təsir etməli, təbliğ olunan fikrin bədii yüksəkliyə qaldırılıb ürəklərə yol tapmasına imkan verməlidir. Bütün bu və buna bənzər bədii xüsusiyyətləri şagirdlərə konkret nümunələr əsasında başa salmaq lazımdır.

Məktəbdə lirik əsərlərin ideya məzmununu və bədii xüsusiyyətini öyrədərkən şeirin özünə məxsus forma və məzmun vəhdətini nəzərə almaq lazımdır. Təbiidir ki, sərbəst şeirin xüsusiyyətini bu cür izah etmək səhvdir. “Sərbəst şeirdə, adından da göründüyü kimi, misraların ölçüsü, hecaların sayı və qafiyələrin düzülüşü cəhətdən sərbəstlik vardır. Lakin bu heç də qaydasızlıq, ahəngsizlik demək deyil. Sərbəst şeirin də özünə məxsus gözəl ahəngi coşqun ruhu, axıcılığı, qafiyələnmə qaydası olur.

Sərbəst şeirin bədii xüsusiyyətləri üzərində şagirdləri işlədərkən:

- 1) Vəzn və ahəngin şeirin məzmununa müvafiq dəyişməsinə;
- 2) İntonasiyaya;
- 3) Fonetik quruluşa, şeirdə hecaların xüsusiyyətlərinə görə sözlərin düzülməsi və məzmunca birləşməsinə ;
- 4) Şeirin janrını müəyyənləşdirməyə;
- 5) Neologizmləri göstərmək, izah etmək və qiymətləndirməyə;
- 6) Daxili qafiyələri, misralarda sözlərin bir- biri ilə səslənməsini göstərmək və qiymətləndirməyə;
- 7) Dil, təsvir və ifadə vasitələrinə, epitet, müqayisə, metafora, mübaliğə, kinayə, sarkazm və s. ifadələrin seçib göstərməyə;
- 8) Şeirin ümumi bədii təsir gücünü gözəlliklərini şagirdlərə duyurmağa və beləliklə, təbliğ olunan ideyanı omlara dərinlən mənimsətməyə fikir vermək məsləhət görülür.

Lirik əsərlərdən danışarkən, heç şübhəsiz, təbiəti təsvir edən lirik bir parça ilə ictimai lirikanın nümunəsi olan şeirləri bir – birindən fərqləndirmək lazımdır. Təbiəti təsvir etdikdə, yaxud şairin təsvir obyektlərinə münasibət zamanı epitetlər, işlətməkdə ictimai lirikaya xas olan bədii vasitələri necə seçdiyini müqayisə yolu ilə şagirdlərə başa salmaq olar.

Deməli, bəzən eyni sənətkarın təsvirində hadisələrin bədii cəhətdən həlli mövzudan, şeirin növündən, təsvir obyektindən asılı olaraq müxtəlif olur. Lirik şeirin tədrisi zamanı onun məzmun və forma xüsusiyyətlərini şagirdlərə konkret nümunələr əsasında başa salarkən aşağıdakı şərtləri əsas götürmək faydalı olur.

- 1) Məktəbdə şeirləri keçilən şairin yaradıcılığında məzmun və forma vəhdətinə riayət olunması.
- 2) Şairin öz şeirləri üzərində əmək sərf etməsi.

- 3) Onun əsərlərində hansı səciyyəvi bədii xüsusiyyətlərin olması.
- 4) Ayrı – ayrı şeirlərdə şairin fikri ardıcılıq, sistem və kompozisiya yaratması.
- 5) Şairin estetik ideallarının – məfkurəlilik, xəlqilik, həyat həqiqətlərinin doğru və bədii cəhətdən əsaslandırılması.
- 6) Dövrə əlaqə; şeirdə həyatın tipik və səciyyəvi cəhətlərini şairin qələmə almaq bacarığı.
- 7) Lirik şeirdə dil, bədii təsvir vasitələri.
- 8) Şairin lirik növdə olan əsərlərdə, bədii forma müxtəlifliyindən nə tərzdə istifadə etməsi.

Lirik əsərlərin tədrisi prosesində şagirdlərin bədii təfəkkürünün formalaşması şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində mütərəqqi ədəbiyyatın rolu böyükdür. Belə ki, şagird-oxucu yazıçılarımızın həyata, insanlığa, dostluğa, qardaşlığa, saf və ülvi məhəbbətə aid fikirlərindən tərbiyələnilir, təsirlənir, bu amallar uğrunda mübarizəyə qoşulur, bəzi məsələlərə öz münasibətini bildirir.

Orta məktəbin ədəbiyyat proqramı üzrə yuxarı sinifdə şagirdlərin bədii təfəkkürünü fəallaşdıran, həm də müxtəlif həyat hadisələrinə həsr olunan lirik əsərlər çoxdur. Biz həmin əsərlərə (istər tarixi, istərsə də müasir mövzuda) mövcud tələblər baxımından yanaşmağa çalışacağıq.

Tarixilik baxımından əsərə yanaşdıqda orada təsvir edilən fakt və hadisələrin, xalqla bağlı olan adət və ənənələrin, hüquqi və əxlaqi normaların necə verildiyinə yeri gəldikcə öz, münasibətimizi bildirmişik. Heç şübhəsiz ki, təlimdə elmlilik probleminin spesifikasiyası həmin əsərin başqa yazıçıların bədii boyalarına oxşar və fərqli cəhətlərini meydana çıxartmaq, habelə tarixçilərin fikirləri ilə nə dərəcədə uyğun olmasını müəyyənləşdirməyi tələb edir aydındır ki, dil, ədəbiyyat və ya ədəbiyyatçı üçün material versə də, hamı ondan eyni dərəcədə istifadə edə bilmir.

Aydındır ki, lirik janrda yazılmış əsərlər quruluşuna, həm də qavranılmasına görə daha mürəkkəbdir. Çünki şerdə fikir çox mürəkkəb qurulur. Onun bütün elementlərində müəyyən məna olur. Heç şübhəsiz ki, biz buraya şeirin vəznini, qafiyəsini, ahəngdarlığını, musiqidə necə səslənməsini və s. əlavə edirik, hər cür qafiyə və vəznə olan, habelə ahəngdar şeir bizi maraqlandırmır. Dərin məzmun və gözəl forma vəhdətinə əməl olunmuş şeiri dünyagörüşü, poetik duyumu formalaşmış adamların hamısı bəyənir. Belə dünyagörüşlü adamlar tərbiyə etmək üçün müəllimlər çox işləməlidirlər. Sənət nümunəsi olan lirik əsərlər bədii təfəkkür baxımından hərtərəfli təhlil edilmir. *Lirika* sözü qədim Yunanıstanda işlənilən *lira* adlı musiqi alətinin adından götürülmüşdür. Həmin dövrdə bütün lirik əsərlər liranın müşayiəti ilə ifadə edilirdi. Müəyyən dövr keçdikdən sonra həmin söz özünün ilk məzmununu dəyişmişdir. İndi lirika və ya lirik əsər dedikdə bədii-ədəbi janrın növlərindən biri nəzərimizdə canlanır [18, s. 98].

Lirik əsərlərdə sujet xətti, hadisələr sistemi əsasən yoxdur. Az-çox hadisələr sistemi, sujet xətti olduğu zaman bu artıq epik-lirik əsər adlanır. Lirik-epik əsərdə təhkiyəçi şairin hiss və həyəcanları adətən lirik haşiyələrdə ifadə olunur. Lirik haşiyələrə Nizaminin “Xəmsə”sində, Füzuli poemalarında və s. rast gəlmək olur.

Lirika həyatın, bu və ya başqa həyatı hadisənin insanda (məsələn, şairdə) doğurduğu hiss və həyəcanları əks etdirir. Lirikada şairin həyəcanına, şadlıq və fərəhinə səbəb olan hadisə və əhvalatları biz oxucular da təsəvvürə gətirə bilərik. Başqa sözlə desək, şair öz hiss və həyəcanları ilə eyni zamanda oxucularının düşüncə və duyğularını ifadə etmiş olur. Şair əsərdə öz hissləri vasitəsi ilə həyata, onu əhatə edən varlığa və s. Dünyagörüşünə uyğun olaraq münasibətini bildirir.

Lirik əsərlərdə hadisə və fikirlər çox yığcam, konkret şəkildə, ümümləşdirmələrlə, fərdiləşdirilmələrlə verilir. Romanda, povestdə verilən geniş bir hadisə bəzən bir şeirə sığır, yəni şair az sözlə böyük məna ifadə edir. Biz lirik əsərlərdə insanın daxili aləmi ilə tanış olduğumuz zaman həmin insanın həm özü,

həm də ondakı hiss, fikir və həyəcanları doğuran həyat şəraiti haqqında təsəvvür əldə edirik. Əgər biz Nizaminin, Xəqaninin, Nəsiminin, Füzulinin, Xəyyamın, Vaqifin lirikası vasitəsi ilə həmin dövrdə yaşamış insanlar, onların hiss və fikirləri ilə, habelə təbiətlə tanış oluruqsa, M.Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, N.Xəzri və b. görkəmli sənətkarlarımızın lirikası bizi sosializm cəmiyyəti ilə, burada insanların millət və irqlərindən asılı olmayaraq, bəşəri hiss və fikirlərlə yaşaması ilə tanış edir. Həm də biz həmin əsərlərdə şairi ilhama gətirən-diləkləri azad, arzuları azad, insanları azad edən-doğma partiyamızın işi və nəcib əməlləri ilə tanış oluruq.

Lirik əsərlərin kiçikliyinə və yığcamlığına baxmayaraq, burada həyat həqiqətlərinin bədii, məcazi surətdə əks etdirmə xüsusiyyətləri kifayət qədər olur.

Lirik şair tipik həyəcanları verməyə çalışdığına görə onun əsərində ümumiləşdirmə qüvvətlidir. Şair bilavəsitə müəyyən bir adamın canlı, həyatı həyəcanlarını verdiyinə görə, onun əsərində fərdiləşdirmə də olur; şair həyatı ictimai ideallar baxımından tərənnüm etdiyinə görə, onun əsəri tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Lirikanın ən qədim növünə şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlirik. Qoşma, bayatı, layla, mahnı, ağı və s. vasitəsi ilə şair öz hiss və həyəcanlarını, duyğularını, düşüncələrini, arzularını, kədərlərini vermişdir.

Müəllim aşiqanə, ailə və məişət, vətən məhəbbəti, ayrılıq, dostluq, mərdlik və s. müsbət hissləri aşılamaq üçün şifahi xalq ədəbiyyatının aşağıdakı nümunələrindən də misal göstərə bilər:

Əziziyəm gül bağda,

Bülbül bağda, gül bağda.

Sənsiz bağa girmirəm,

Xəzəl olsa gül bağda

Bu bayatların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin bir məsələni nəzərdə tutmaq lazımdır ki, xalqımızın yaratdığı şifahi ədəbiyyatda öz sevgisinə, ailəsinə, valideynlərinə, vətəninə, elinə məhəbbət ideyası yüksək bəşəri hisslərlə verilmişdir. Əgər müəllim bunlardan düzgün istifadə edərsə şagirdlərdə nəcib hisslər aşılaya bilər. Çalışmaq lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sadəcə əzbərlənməsin, oradakı məzmun, əsas ideya aşkara çıxarılsın. Həm də müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər şifahi xalq ədəbiyyatından yeni nümunələr söyləsinlər. Aydın ki, ailədəki qocalar və yaşlılar kitablar kitablarda dərc olunmamış bayatı, layla, qoşma və s. şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini hafizələrində saxlayırlar.

Müəllim tapşırıla bilər ki, şagirdlər bu nümunələri toplusınlar. Müəllim münasib bir vaxtda onları şagirdlərdən alıb, saf-çürük edib, məktub vasitəsi ilə redaksiyalara da göndərə bilər. Belə olduqda, xalqımızın bədii təfəkkür xəzinəsi artar və nəsillərin malı olar.

X sinfin programında istənilən qədər lirik əsərlər vardır. Lakin biz onların hamısının tədrisi zamanı şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsindən yaza bilmərik. Çünki buna əsərin həcmi imkan vermir. Digər tərəfdən də bütün əsərlərin tədrisi metodikasını işləmək və məktəb təcrübəsində sınaqdan keçirmək lazım deyil. Belə olduqda müəllimlərin yaradıcı fəaliyyətləri məhdudlaşar. Lakin onlara müəyyən nümunələr verməyi məsləhət bilirik.

Plan tərtibi zamanı aşağıdakı hallara yol verməməlidir. Əvvəla, müəllim plan tərtibi işinin ağırlığını öz üzərinə götürməməlidir. Əks təqdirdə müəllim fəal, şagirdlər isə passiv olar və beləliklə də onların müstəqilliyinin qarşısı alınar. İkincisi, bəzi müəllimlər plan tərtibi zamanı əlaçı şagirdlərə üstünlük verir, ona görə də yerdə qalanlar dərstdə fəal iştirak etmirlər. Bu da şagirdlərin arasında səmimiyyətin pozulmasına səbəb olur [20, s. 40].

Bu nöqsanların qarşısını almaq və plan tutma prosesini müvəffəqiyyətlə başa vurmaq üçün müəllimlərə məsləhət görərdik ki, şagirlərə aşağıdakıları tapşırırsınlar:

- 1) verilmiş şeiri 2 dəfə oxumaq;
- 2) birinci oxu zamanı materialdakı başlıca fikirləri aydınlaşdırmaq;
- 3) ikinci oxu zamanı əsas fikirləri, təbiət təsvirlərini, bədii ifadə vasitələrini tapmaq, materialı mənasına görə hissələrə bölmək və onların hərəsinə ad vermək;
- 4) şeiri nəsrə çevirmək üçün plan tərtib etmək;
- 5) şairin əvvəl öyrəndiyiniz şeri ilə bunun fərqi müəyyənləşdirmək və s.

Bu zaman sadədən mürəkkəbə prinsipindən istifadə edilməlidir. Əvvəllər əsərlərin məzmunu və forma cəhətdən müqayisəsi, sonralar isə şairin yaradıcılığı üçün xarakterikliyi, müəllifin öz məqsədinə nə dərəcədə nail olması, habelə başqa yazıçıların həmin mövzudan istifadə etməsi və s. məsələlər öyrənilməlidir.

VIII sinfin proqramında M.Füzulinin “Məni candan usandırdı”, “Söz” rədifli qəzəl” və “Leyli və Məcnun” poemasının tədrisinə xüsusi saatlar ayrılmışdır. Biz həmin əsərlərin hər birinin tədrisini həm eksperimental, həm də kontrol siniflərdə yoxlamış, müəllimlərə bir sıra faydalı məsləhətlər vermişik.

Aydındır ki, Füzuli poeziyasındaki gözəl məziyyətləri hamı görür və duyur. Lakin ədəbiyyat müəllimi bu məziyyətləri elə duymalıdır ki, şairin əsərləri ilə tək-cə özü yaşamasın, həm də gənc nəsli həmin ədəbi irsin mütərəqqi fikirləri, əvəzsiz gözəllikləri ilə yaşatsın.

M. – Füzuli sözə necə qiymət verir?

Ş. – Söz insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün Füzuli sözə yüksək qiymət verir. Doğrudan da dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər bir-birimizi başa düşməklə bizim ən qüdrətli silahımızdır.

M. – Kimin əlavəsi var?

M. – Klassik Şərq şerində qəzəlin ən gözəl görkəmli ustalarından kimləri tanıyırsınız?

Ş. – Klassik Şərq şerində qəzəlin ən gözəl görkəmli ustalarından Nizami, Hafiz, Sədi, Füzuli və başqalarını tanıyıram.

M. – Füzuli “Söz” rədifli qəzəlinin mətləsində nə deyir? (şagirdlər lüğət dəftərlərindən istifadə edərək cavab verirlər.)

Ş. – Şair deyir ki, xalqa ürəyin sirrini hər zaman söz aşkar edir. Bu bir sirdir ki, heç nədən söz əmələ gəlir.

M. – Daha kim beyti izah edər?

Ş. – Füzuli “Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz” dedikdə, sözsüz ki, heç nədən sözün yaranmasını deməklə, sözün böyük qüdrətini vermişdir.

M. – Düzdür. Bəs kim şerin ikinci beytini izah edər?

Ş. – “Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır.

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz”.

Burada Füzuli deyir ki, sözünün qədrini, bilən, eyni zamanda özünün də qiymətini, hörmətini artırır.

M. – Kim qəzəlin sonuncu beytini izah edər?

Ş. – “Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözün,

Kim çox olmaqdan qalıbdır çox əzizi xar söz.”

Füzuli yazır ki, öz izzət və hörmətini saxlamaq, alçaltmaq istəmirsənsə az danış, çünki uzunçuluq adamları hörmətdən salır.

Bundan sonra müəllim dilin cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi oynadığı roldan danışdı. O dedi ki, Füzuli ülvü məhəbbəti, insanların bir-birinə olan sədaqətini, təbiətin gözəlliyini məhz söz vasitəsi ilə izhar etmişdir.

Sonra müəllim evə tapşırıq verdi.

Lirik əsərlərin tədrisi prosesində müəllim şairin yaratdığı poetik obraz, fikir və peysajları tapmaqla kifayətlənməməli, oradakı mənanı başa düşməyi öyrətməlidir. Belə olduqda şagirdlər həm şifahi, həm də yazılı nitqlərində bunları nəzərə alar. Ədəbi danışığı normalarına əməl edər, həm də şairin əsas ideyasını başa düşər, ondan faydalanırlar.

Şagirdlər bədii əsərin bir sıra cəhətləri haqqında bilik almaqla kifayətlənməməli, həm də onların hər birinin ayrı-ayrılıqda və bütün əsərin ümumilikdə təhlilinə müstəqil yanaşmağı öyrənməlidirlər.

2.2. Epik əsərlərin tədrisində dil-üslub xüsusiyyətləri

Epik əsərdə yazıçı geniş həyat lövhələri yaradır, insan xarakterini hərtərəfli təsvir edir və ümumiləşdirir. Bu əsərlərdə təhkiyə vasitəsi ilə qələmə alınan hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etmək, təsvir obyektini hərtərəfli göstərmək üçün yazıçının bədii imkanları geniş olur. Belə ki, o müəyyən bir hadisəni, əsərdə iştirak edən obrazların başına gələn əhvalatları oxucuya çatdırmaq üçün bəzən nağıl, bəzən də şərh etmək yolu ilə daha ətraflı məlumat verir.

Şagirdlər məktəbdə epik əsərlərdən müəyyən nümunələr öyrənir, bu əsərlərin özünəməxsus bədii xüsusiyyətləri haqqında müvafiq məlumat alırlar. Həmin əsərlər keçərkən: “Yazıçının sənətkarlıq bacarığını nədən bilmək olar? Bu əsərlərdə məzmunla forma vəhdətini necə müəyyənləşdirmək olar? Epik əsərlərin özünə məxsus xüsusiyyətlərini və yazıçının bu xüsusiyyətlərdən istifadə edib vermək istədiyi ideyanı bədii yüksəkliyə necə qaldırdığını konkret nümunələrlə göstərin” kimi sual və tapşırıqlar üzərində şagirdləri işlətmək faydalı olur. Əlbəttə, epik əsərlərin bədii xüsusiyyətlərini izah edərkən bunların hamısına eyni tələblə

yanaşmaq olmaz. Müəllim konkret epik əsər nümunələri əsasında hekayə, povest, roman üçün səciyyəvi olan bədii imkanlardan yazıçının məhz necə istifadə etdiyini yeri gəldikcə aydınlaşdırmalı, müvafiq məlumat verməlidir [18, s. 32].

Hekayə. Məktəblərimizdə epik janrın bu növü ilə şagirdlər yaxından tanış olur, Azərbaycan və rus xalqları ədəbiyyatının: “Poçt qutusu” (C.Məmmədquluzadə), “Məktub yetişmədi” (A.Şaiq), “Qaraca qız” (S.S.Axundov), “Mumu” (İ.S.Turgenev), “Şahin nəğməsi” (M. Qorkiy), “Badam ağacları” (Mir Cəlal), “Azad” (M.İbrahimov) və s. kimi ideyaca mükəmməl, bədii cəhətdən yüksək nümunələrini öyrənirlər. Hekayə həcmcə yığcam, sujetcə sadə olduğuna görə şagirdlər bu əsərləri az vaxt içərisində bütöv şəkildə oxuya bilirlər. Müəllim bu əsərlərin ideya – bədii xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərə sinifdə konkret məlumat verməli, onları dərinləşdirmək və tamamlamaq üçün sinifdən xaric tədbirlərdən də istifadə etməlidir. Məsələn, hekayələrin bədii dəyəri üzərində şagirdləri müstəqil işlədərəkən aşağıdakı cəhətlərə diqqət vermək məsləhət görülür: 1) yazıçı epik janrın bu kiçik formasında az sözlə böyük məna ifadə etməyə, yığcamlığa necə riayət etmişdir; 2) hekayədə, adətən, həyatın yalnız bir epizodu, bir hadisə nağılı, əsasən bir sujet xətti olur, personajın sayı da nisbətən az olur; 3) hekayənin bu xüsusiyyətlərindən yazıçının necə istifadə etməsi; 4) Hekayədə təbliğ olunan ideyanı yazıçının bədii yüksəkliyə qaldırması, onun tipik hadisə və xarakterlərini yaratması; 5) hekayənin dili, yazıçının üslubu, əsərin kompozisiya və sujeti üzərində xüsusi məşğələnin aparılması.

Hekayələrin bədii dəyəri üzərində şagirdləri işlədərəkən, heç şübhəsiz, klassik hekayə ustaları C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və başqa yazıçıların bu sahədəki sənətkarlığını aydınlandırmaq faydalı nəticə verir. Bu klassik irsimizi onlara sevdirməklə bərabər, nəcib ənənələrimizi və bu ənənələr üzərində yetişən, onu daha da inkişaf etdirib yeni, yüksək mərhələyə qaldıran Azərbaycan sovet yazıçılarının (Mir Cəlal, M.İbrahimov, Ə.Məmməd xanlı, S.Rəhman və b.) hekayə janrına

gətirdiyi ideya yeniliklərini, sənətkarlıq axtarışlarını aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, “Azərbaycan novellaçılığının şah əsərlərindən biri” olan Ç.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsini keçərkən hekayədəki realizmə, hadisələrin sadə, lakin mənalı bir üslubda inkişafına, incə yumora, ən başlıcası isə böyük sənətkarın tipik xarakter yaratmaq bacarığına, qəhrəmanın mənəvi həyəcanlarına, düşüncələrinə, danışığ və rəftarına xüsusi fikir vermək lazımdır.

Ə.Məmmədخانlının hekayələri üzərində şagirdləri işlədikdə isə yazıçının əsərlərindəki realizmlə romantikanın vəhdətdə yaradılması daha çox diqqət mərkəzində olmalıdır.

C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, A.Şaiqin “Məktub yetişmədi”, S.S.Axundovun “Qaraca qız” və s. əsərlərin tədrisində öz ifadəsini aydın göstərir. Qabaqcıl müəllimlərimiz bu hekayələri tədris edərkən çox haqlı olaraq filoloji tədqiqatın nəticələrini əsas götürürlər. Ç.Məmmədquluzadənin hekayələri və bu hekayələrin sənətkarlıqla yazıldığı barədə X sinif şagirdlərinə danışarkən, “Poçt qutusu” hekayəsi haqqında M.Məmmədovun aşağıdakı kimi fikirlərindən istifadə edirlər: “Poçt qutusu”nda kiçik hekayənin bütün tələbləri gözlənilmişdir. Klassik novellalara məxsus lakonizm, təsvir və ifadə yığcamlığı, dialoqların təbii və canlılığı bu hekayədə nəzərə çarpan başlıca məziyyətlərdəndir.” Bunu aydın təsəvvür etmək üçün Xan ilə Novruzəli arasında gedən aşağıdakı söhbət üzərində şagirdləri işlətmək, bu parçaya diqqəti cəlb etməl əhəmiyyətlidir.

– Qoyma ora! Qoyma ora! Kağız çirklənər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!

– Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirdim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib.

– Yox, yox... Heç ziyanı yoxdu. Kağızın vaxtı keçir. Torbanı sonra keçirdərsən ulağın başına.

– Di elədə qoy ulağın qıçını bağlayım, yoxsa gedər həyətdə ağacları gəmirər.

– Yox, yox... heç eybi yoxdu, qaç tez, kağızı sal gəl!

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi:

– Xan, qadanı alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın, qıçlarını açıb, bir az dən səpəydim bulara. Elə dən də gətirmişəm.

Novruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi:

– Yox, yox!.. Qoy hələ qalsın. Qaç, çaparaq kağızı sal poçta!

Novruzəli əl ağacını götürüb başladı uşaq kimi qaçmağa. Sonra bir zad fikirləşib qayıtdı və üzünü tutdu xana.

– Xan, qadanı alım, dəsmalın içində yumurta var, gözdə-qulaqda olun, yoxsa ulaq ağnar, yumurtaları sındırar.

Xan daha ucadan səsləndi:

– Daha uzun danışma. Qaç kağızı sal; vaxtı keçir.”

“Bu parçadan aydın olur ki, obrazın daxili aləminin və hərəkətlərini aydın təsəvvür etmək üçün burada nə qədər həyat materialı vardır. Lövhə, vəziyyət necə sadə və aydındır. Obrazların mənəvi aləmi göz qarşısındadır. Burada obrazın təbiiliyini poza biləcək heç bir şey yoxdur. Obraz necə düşünür, necə danışır, necə hərəkət edirsə, obraz necə varsa eləcə də bütün əzəməti ilə görünür. Hərə öz vəziyyətinə və şüur səviyyəsinə uyğun bir tərzdə danışır, öz fikir və hisslərini özünə məxsus ifadələrlə əks etdirir. Dialoqda artıq söz olmadığı kimi, heç bir lüzumsuz ifadəyə də təsadüf edilmir. Ədib oxucunun diqqətini əsas əhvalatdan ayırmamaq üçün bədii sözə ciddi surətdə qənaət etmiş, ancaq lazımı və vacib olan, surətlərin səciyyəsinin açılmasına kömək edən söz və ifadələri işlətmişdir.”

Epik əsərdə təbiət təsviri. Bədii əsərlərdə, xüsusilə epik əsərlərdə təbiət təsviri yaratmaq, təbiət zənginliklərini rəngarəng bədii boyalarla ümumiləşdirmək üçün yazıçı geniş imkanlara malikdir. Bədii əsərlərin tədrisi ilə əlaqədar olaraq, təbiət və

onun gözəllikləri barədə də yeri gəldikcə şagirdlərə müəyyən biliklər verilməlidir. Təcrübə göstərir ki, əsərdəki təbiət təsviri üzərində şagirdləri işlətməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onlara yazıcının müşahidəçilik qabiliyyətini başa salmaq, bədii sözdən istifadə edib mənzərə - lövhə yaratmaq məharətini nümunə göstərmək üçün faydalıdır.

Bəzi müəllimlər əsərdəki təbiət təsvirinin rolunu ancaq qəhrəmanların xarakteri ilə əlaqədar olaraq izah edir və şagirdləri inandırırırlar ki, yazıçı təbiət təsviri vasitəsi ilə obrazın düşüncələri və həyəcanları arasında əlaqə və ya qeyri – uyğunluq yaratmağa çalışır. Təbiət təsviri üzərində şagirdləri bu cür işlədən müəllimlərin dərində, adətən, belə sual və tapşırıqdan tez – tez istifadə edilir: 1) əsərdə yazıcının yaratdığı təbiət təsvirlərini seç və bunun qəhrəmanların xarakteri ilə necə əlaqələndiyini izah et; 2) təbiət təsviri obrazın hiss və həyəcanlarını, vəziyyətini necə tamamlayır? və s.

Təbiət təsvirləri yazıcının üslubi xüsusiyyətləri ilə bərabər, onun yaradıcılıq üsulunu öyrənmək nöqtəyi – nəzərindən də faydalıdır. Tədrisdə müqayisə yolu ilə C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevin hekayələrindəki təbiət təsvirləri ilə M.İbrahimovun əsərlərindəki təbiət təsvirlərini müqayisə etmək həmin yazıçıların hadisə və xarakterlərə öz yaradıcılıq üsulları cəhətdən yanaşdıqlarını qiymətləndirməyə kömək edə bilər.

Müşahidələr əsasında göstərmək istəyirik ki, təbiət təsvirləri üzərində şagirdləri işlədərkən aşağıdakı cəhətləri nəzərdə tutmaq faydalı olur: 1) Yazıçı təbiətin gözəlliklərini necə duyur? 2) O, təbiət gözəlliklərini necə qiymətləndirir? 3) Yazıçı təbiət təsvirlərindən əsərdəki obrazların xarakterlərini, onların mənəvi aləmlərini yaradarkən necə istifadə etmişdir?

VIII – X siniflərin program materialına daxil olan əsərlərin əksəriyyəti epik janrdadır. Heç şübhəsiz, bu əsərlər vasitəsi ilə şagirdlərin təfəkkür və hissləri

arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, habelə onları həyat haqqında düzgün məlumatlarla silahlandırmaq olar. Bu əsərlərin şagirdlərin şüurlarına düzgün çatdırılmasında müəllimin rolu böyükdür. Belə ki, o, dərstdə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edərək yazıçıların əsas ideyasını, bədii priyomlarını şagirdlərə öyrətməlidir.

Dərsin növləri haqqında pedaqoji-metodik ədəbiyyatda ətraflı yazıldığından, həm də bunları tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymadığımızdan yalnız yeri gəldikcə müəllimin dərs prosesində həmin növlərdən necə istifadə etməsindən bəhs etməklə kifayətlənəcəyik.

Qeyd etməliyik ki, plan şagirdin kompasıdır. Plan vasitəsi ilə o öz fikrini konkretləşdirir, dəqiqləşdirir, az sözlə çox məna ifadə edir. Yəni onun təfəkkürü inkişaf edir.

Müəllim giriş məşğələsində həm şagirdlərin diqqətini tədris edəcəyi problemə yönəldir, həm də həmin məsələyə maraq yaradır. Sonra isə oxu prosesi gəlir. Bədii tərbiyənin əsas amili olan ifadəli və izahlı oxu düzgün aparılırsa, əsərin estetik qiyməti də meydana çıxar. İlk estetik qiymətdən sonra şagirdlərdə həqiqi estetik qiymətdən sonra şagirdlərdə həqiqi estetik mədəniyyət tərbiyə etmək, onların estetik anlayışlarını formalaşdırmaq, əsərdəki hadisə və faktlara qiymət vermək, fikir irəli sürmək mərhələsi gəlir.

Orta məktəbdə tədris edilən epik əsərlər şagirdlərə müxtəlif şəkildə tədris edilir. Belə ki, VIII – X siniflərdə keçirilən “Koroğlu” dastanı, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib”, “Kəmalüddövlə məktubları”. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” və s. əsərləri, habelə yazıçılarımızın həyatı şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişafı üçün yaxşı materiallardır. Şagirdlər bu əsərləri və yazıçıların tərcümeyi-halını öyrəndikcə, onların dünyagörüşləri formalaşır, həyat haqqında müəyyən fikrə sahib olurlar. Dərslər yüksək tələbkarlıqla tədris edildikdə şagirdlərin

bədii təfəkkür səviyyəsinin inkişafı hiss olunur. Aydınır ki, əsərin istər məzmununun mənimsənilməsinin, istərsə də təhlininin mərkəzində insan və insan xarakteri durur.

Əsərdəki obrazların təhlili ən çətin və mürəkkəb prosesdir. Dərsdə əsas obrazlar hərtərəfli, həm də əsərdəki başqa obraz və hadisələrlə vəhdətdə təhlil edilməlidir. Yəni obraz əsərin ümumi ahəngi ilə səsleşməli, onlardan təcrid olunmuş götürülməməlidir. Biz burada yalnız bir əsərdəki obraz və hadisələrdən söhbət etmirik. Müəllim çalışmalıdır ki, obraz özünün xarakter və ideyası ilə başqa əsərdəki surətlərlə müqayisə edilsin. Belə olduqda şagirdlər Koroğlu, Araz, Mehman, usta Ramazan, Tahir, Cəmil, Rustəm kişi və başqa obrazlar haqqında nəinki adicə təsəvvürə malik olar, həm də onlara öz münasibətlərini bildirərlər. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlər müqayisə zamanı yazıçıları yox, onların yaratdığı obrazları müqayisə etsinlər, yəni sənətkar yox, sənətkarlıq xüsusiyyətləri müqayisə edilməlidir [17, s. 102].

Obrazların öyrənilməsi metodikası əsərin janrından, yazıçının dil və üslubundan, hadisələrdən də asılıdır. Hər bir janrın özünün həvəskar oxucusu olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Biri lirik, digəri epik başqası isə dram janrında yazılmış əsəri oxumağı daha çox xoşlayır.

Epik əsərlərin təhlili prosesində bəzi çətin anlaşılan, yaxud da yadda yaxşı qalmayan yerləri bədii şəkildə oxuyub izah etmək, bəzi yerləri nəqlən söyləmək də olar. Biz burada heç də dərsləyi oxumağı demirik, şagirdin obraz və hadisələrə öz münasibətini bildirərkən əsərdən, istərsə də onun haqqında yazılmış məqalələrdən yeri gəldikdə sitat kimi istifadə etməsini nəzərdə tuturuq.

Qeyd etməliyik ki, müəllim bu istifadələrin sayının getdikcə azalmasına çalışmalıdır. Belə olduqda hər bir şagirdin fikri fəallığına, yaradıcılığına zəmin yaratmış olarıq.

İnsanlığı, həyatı sevən, onlardan ilham alan qabaqcıl yazıçılar həmin şərtlərə daima əməl edərək oxucularını bu nəcib ideyalar ruhunda tərbiyələndirməyə çalışmışlar.

Qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsindən aydın olur ki, ədəbiyyat dərslərində hissi təfəkkür məsələlərinin müvəffəqiyyətinin mühüm şərti işin ardıcıl, sistemli və planlı aparılmasıdır. Müəllimlərin bəzisi şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə yalnız əsərin məzmununun inkişaf etdirilməsinə yalnız əsərin məzmununun öyrənilməsi kimi baxır, bəziləri bədii ifadə vasitələrini əzbərləndirməklə öz işlərini bitmiş hesab edir, digərləri isə kitabda verilmiş təhlilləri şagirdlərin öz sözləri ilə verməsini və s. bədii təfəkkür məsələsi kimi başa düşürlər. Müəllimlər dərslərin təsirini qüvvətləndirmək üçün əyani vasitələrdən, həyatı faktlardan da geniş istifadə edirlər. Onlar şagirdləri əsər üzərində fəal işlədir, onları obrazların təhlili üzərində düşünməyə, yeni söz və fikir deməyə sövq edirlər. Aydındır ki, təlimin məzmunu, ideya və bədii tərbiyəsi şagirdlərə müəllim vasitəsi ilə çatdırılır.

Müsahibə zamanı çoxlu sual və cavablar meydana çıxır. Bütün bunlar şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişafına kömək edir. Dərslər yüksək səviyyədə aparıldıqda, şagirdlər özləri mütaliə prosesində aparıldıqda, şagirdlər özləri mütaliə prosesində daim nəticələr çıxarmağa, əqli nəticəyə gəlməyi, oxunulanlar barədə düşünməyi və hətta bunda mənəvi ehtiyaclarına uyğun cavablar tapmağı öyrənirlər.

Şagirdlərin hələ aşağı siniflərdən ədəbi hadisələrdən necə baş açmaq yolları haqqında məlumatları vardır. Düzdür, onların yaş və bilik səviyyələrindən asılı olaraq onların proqram materialları da artır, mürəkkəbləşir.

Şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyi, onların mülahizələrinin müstəqilliyi əsər üzərində müstəqil iş nəticəsində formalaşır.

Bəzi şagirdlər təhlil zamanı dərsləyi kənara qoyur, əsərin özündən müəllimin irəli sürdüyü suallara cavablar hazırlayırlar. Həm də bunu özlərinin fəal və yaradıcı işləri hesab edirlər. Bu iş nə qədər əhəmiyyətli olsa da, bir o qədər zərərliyə. Çünki şagird dərsləyi, habelə əsər haqqında fikirləri oxumasa fikrini genişləndirə bilməz. Heç şübhəsiz ki, hər bir əsər müəyyən tarixi hadisə və faktlarla bağlı olur. Odur ki, əsərlə əlaqədar olan tarixi faktlara da nəzər salmaq vacibdir.

2.3. Dramatik əsərlərin tədrisində dil-üslub xüsusiyyətləri

Məktəbdə dramatik əsərlərin tədrisi mühüm yer tutur. Şagirdlər müxtəlif siniflərdə M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Vəzirov, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının dram əsərləri vasitəsi ilə bu janrda yazılan əsərlərin ideya və bədii xüsusiyyətlərini öyrənir, dramaturgiya və teatr tariximiz haqqında məlumat alırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dramatik əsərlərin özünəməxsus bədii xüsusiyyətləri vardır. Təcrübə göstərir ki, bu xüsusiyyətlərin hamısını orta məktəbdə öyrətməyə imkan və ehtiyac yoxdur. Dram janrında yazılan əsərlərin bədii xüsusiyyətləri üzərində şagirdləri işlədərkən, hər şeydən əvvəl, keçilən əsərin bu janrın hansı növünə aid olduğunu bilmək lazımdır. Belə ki, M.F.Axundovun komediyalarından danışarkən dramaturqun gülüş vasitəsi ilə tənqid hədəflərinə sərrast atəş açmasına, onun hadisə və xarakter yaradarkən tənqidi realizmə sadıq bir sənətkar olmasına, tipik şəraitdə tipik xarakterlər yaratmaq bacarığına və s. diqqət verilməlidir. N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinin ideya və bədii xüsusiyyətlərindən danışdıqda isə faciəyə xas olan mürəkkəb insan xarakterlərini, qəhrəmanların fəlakətlərə, gərgin vəziyyətlərə düşməsinə, faciələr, müsibətlər, dərin izzətlər doğuracaq mübarizələrə girişməsinə şagirdlərə izah etmək lazımdır.

Dram əsəri üzərində şagirdləri işlədərkən bu janrda yazılan əsərlərin epik və lirik janrlardan fəqrlənən cəhətlərini əsas götürmək faydalıdır.

Epik və lirik növlərdən fərqli olaraq, dramda bilavasitə hadisənin, işin özü göstərilir. Bu xüsusiyyəti şagirdlərə keçilən əsərləri müqayisə etmək ,nümunələr gətirməklə başa salmaq yaxşı nəticə verir. Lənkəran şəhəri 2 nömrəli məktəbin müəllimi Səlimə Ağayeva C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasını keçərkən giriş müsahibəsi zamanı şagirdlərin aşağı siniflərdə aldıkları biliklərə əsasən izah etdi ki, M.F.Axundovun “Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması”nda, eləcə də öyrəndiyimiz başqa lirik əsərlərdə (məsələn, M.Füzulinin qəzəlləri və s.) müəllif özünün, yaxud da qəhrəmanın fikirlərini, hiss və həyəcanlarını sözlə ifadə edir, ümumiləşdirir, halbuki dramda bu mümkün deyildir. Dramaturq izah etmək, hadisələri, xarakterləri təhkiyə yolu ilə danışmaq imkanına malik olmadığına görə, hadisənin, əhvalatın özünü göstərir. Məsələn, indi öyrənəcəyimiz “Ölülər” komediyasında Şeyx Nəsrullahın “ölü diriltməkdə” göstərdiyi fırılcaqlarını, İsgəndərin mübarizəsini və s. Cəlil Məmmədquluzadə tipik hadisələrlə göstərir.

Dramda hadisə mütləq mübarizə vəziyyətində göstərilir. Hekayə, roman, epik poemalarda da müəyyən bir hadisə uzun müddət oxucunun diqqətini özünə toplayır, onu məşğul edir. Yaxud lirikada şair bəzən bir hissi tərənnümlə kifayətlənə bilər və s. Məsələn, A.S.Puşkin Qafqazın təbii gözəlliklərinə vurğun olduğunu “Qafqaz” şeirində, dekabristlərə hüsn – rəğbətini isə “Sibirə məktub” əsərində müəyyənləşdirmişdir. Dramda hadisə, əhvalat mütləq həyati mübarizə, münaqişə, konflikt şəraitində təsvir olunur. Məsələn, “Vaqif” dramında Vaqifin Qarabağ xanlığında fəaliyyətindən, yadelli Qacarla mübarizəsindən və s. danışıldığı halda, “Ölülər” komediyasında İsgəndər din xadimləri ilə gərgin mübarizə aparır və xaraktercə hərəkətdə, dinamik planda göstərilir. Yaxud C.Cabbarlı kənddə kollektivləşməni, yeni həyat uğrunda aparılan mübarizəni Almazın şəxsində ümumiləşdirmiş, onu qolçomaq Hacı Əhmədlə gərgin mübarizə

şəraitində təsvir etmişdir. Odur ki, bu əsərlərdə bir – birinə zidd olan iki cəbhə üz – üzə dayanmışdır.

Dramda hadisə inkişaf edən mübarizə vəziyyətində göstərilir. Bu xüsusiyyət hadisələrin inkişaf xətti, xarakterlərin çarpışması əsasında düz xətlə deyil, spiral xətlə inkişaf edib sona çatır. Məsələn “Vaqif” pyesində Vaqiflə İbrahim xanın mübarizəsini alaq. İbrahim xan Vaqifdən narazıdır. Çünki o, “çoban – çoluqları”, ayağı çarıqlıları başa çıxarmışdır. Toy məclisində bu mübarizə daha da gərginləşir. Xan, Vaqifə sarsıdıcı zərbə vurmaq üçün tədbirlər axtarır, Xuramanı ələ keçirmək məqsədi ilə hiylələrə əl atır və s. Beləliklə, hadisə və münaqişə, daha da şiddətlənir.

Dram əsərlərini keçərkən bu janrda yazılan əsərlərin bədii xüsusiyyətləri üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. Qabaqcıl müəllimlər dram əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərini şagirdlərə öyrədərkən aşağıdakı cəhətlər üzərində daha çox dayanırlar: 1) müəllif remarkalarının hadisə və xarakterləri tamamlaması; 2) dramda konflikt; 3) xarakterlər və bunların mübarizəsi; 4) dramda dil vasitəsi ilə obrazların fərdiləşdirilməsi və s.

Dram əsərlərinin ideya və bədii xüsusiyyətləri üzərində şagirdləri işlədərkən yuxarıda deyilənlərlə kifayətlənmək olmaz. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər aşağıdakı cəhətləri də mükəmməl başa düşsünlər: 1) dram əsərində obrazların danışıq tərzini vasitəsi ilə dramaturqun fərdiləşdirmə, ümumiləşdirmə prinsipinə əməl etməsi; 2) pyesdə dialoq və monoloqların hadisə və xarakterlərin açılmasına təsiri; 3) dramın kompozisiyası.

Nəzmi nəsrə çevirmək üzrə yazılar sərbəst yazılara çox yaxındır. Bu yazı növü əzbər və suallara cavab yazılardan mürəkkəb olub, şagirdlərdən müvafiq bilik və verdiş tələb edir. Müşahidələr göstərir ki, bəzən şagirdlər bu və ya başqa şeiri əzbər bilir, lakin onu nəsrə çevirib danışmağı və yazmağı bacarmırlar. Bu cür əzbərləmək çox zaman mexaniki səciyyə daşıyır. Ona görə də əzbərlənən şeiri şagirdlərdən öz

sözləri ilə, yəni nəsrə danışmağı tələb etmək faydalıdır. Bu, eyni zamanda, onlara şeir parçalarını nəsrə çevirib yazmağı öyrətmək nöqtəyi – nəzərindən də vacibdir.

Şeiri nəsrə çevirib yazmaq üzrə yazının aparılmasında qarşıya çıxan bəzi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim nəzmlə nəsr dilinin fərqi şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə müvafiq bir tərzdə izah etməlidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, şeirdə bəzi hallarda vəznə, ahəngə uyğun olaraq, qrammatik qaydalar pozulur. Məsələn, xəbər mübtədadan qabaq gəlir, uzlaşmaya riayət olunmur və s.

Şeiri sətiri və sərbəst olaraq nəsrə çevirmək, bunların arasındakı fərqi şagirdlərə öyrətmək də mühüm məsələdir. Məlumdur ki, şeiri nəsrə iki formada - sətiri və sərbəst çevirmək olar. Sətiri çevirmə dedikdə - mətni əslində tam müvafiq bir formada çevirmək nəzərdə tutulur. Nəsrə çevirmənin bu formasında şeirdəki hadisələri, əsərin quruluşunu, sujetini dəyişdirmək olmaz. Bu zaman şeirin ifadə vasitələrini saxlamaq lazımdır. Əlbəttə, bu növ nəsrə çevirmək nisbətən çətinidir. Ona görə şagirdlərə şeiri sətiri formada deyil, sərbəst formada nəsrə çevirməyi öyrətmək daha münasibdir. Çünki şeiri sərbəst formada nəsrə çevirərkən, şagirdə məzmunu istənilən şəkildə yazmaq, oradakı söz və ya ifadələri bacardığı kimi ifadə etmək imkanı verilir [23, s. 118].

Orta məktəbdə dram əsərləri oxunarkən rejissor komentariyasını çox zaman müəllim özü aparır. Qeyd etməliyik ki, bu səhv metoddur. Bəlkə də bu iş aşağı siniflərdə şagirdləri oxuya alışdırmaq üçün düzgün sayıla bilər. Lakin yuxarı siniflərdə bu işi müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər özləri aparmalıdırlar. Həm də bu işi bir fəal şagird yox, bütün uşaqlar növbə ilə icra etməlidirlər. Dram janrının özü şagirdləri məcbur edir ki, “şagird obrazı” yaratsınlar. Ədəbi tapşırıq isə ancaq onu təsbit etməklə öz işini tamamlayır. Şübhəsiz ki, burada, səhnədə nümayiş etdirilən dram tamaşasından söhbət getmir, sinif daxilində - dərslə prosesində aparılan rejissor işindən bəhs olunur.

Dramda obrazlar vahid sujet əsasında hərəkət etsələr də daha çox müstəqildirlər. Müəllif həmin müstəqillikdə həyatı əskikləri, ictimai və psixoloji ziddiyyətləri verməyə çalışır. Əsərin sujetininin əsasında həyat üçün daha xarakterik olan ziddiyyətləri mübarizələrin əksi durur. Bəzən qəhrəman ölür, bəzənsə qələbə çalır. Bunları qiymətləndirmək isə şagirdin üzərinə düşür. Yəni dramaturqun yaratdığı obrazla “şagird obrazı” arasında bəzən mübarizə gedir.

Obrazı elə danışdırmaq lazımdır ki, onun hər bir sözü, hər bir hərəkəti oxucu tərəfindən başa düşülsün. Elə obraz yaratmaq lazımdır ki, şagird bir canlı adam kimi onu sevsin və ya ona nifrət etsin. Dramaturqun obrazlı ifadəsi onun təsvir etdiyi obraz və hadisələrə şübhə ilə yanaşmasın, həm bədii, həm də məntiqi təfəkkür baxımından müəllifə haqq qazandırsın.

Dram əsərlərinin tədrisi prosesində şagirdlərin obrazlı təfəkkürünün inkişafına təkan vermək üçün nədən başlamaq lazımdır? Heç şübhəsiz, bu işi şagirdlərə tanış olan teatr tamaşasından başlamaq daha münasib olar. Şagirdlər aktyorların oyununa baxar, rejissor işini öz gözləri ilə görər və özləri rejissorluq edərkən yaradıcılıqla həmin məsələnin öhdəsindən gələrlər.

Bədii təfəkkürü inkişaf etmiş adam oxuduğu dram əsərinə səhnədə tamaşa edərkən çox vaxt daxilində aktyorlarla və rejissorla mübahisə edir. Çünki o həmin əsəri oxuyarkən dramı oynamış, rejissor işi aparmışdır.

Dram əsərinin tədrisi prosesində müəllimin əsas işi əsərin rollar üzrə oxucusundan başlanır. Şagirdlər oxunu sevirlər. Belə dərslərdə şagirdlərin bədii təfəkkürləri fəal olur. Onlar rola girərək özlərini obrazın yerində hiss edir, danışır, müxtəlif jestləri təkrarlayırlar və s. Həyyat xəyalən obraza əlavələr edir, ixtisarlara aparırlar. Oxudan sonra məzmunun aşılması başlanır.

Şagird heç də mütaliə etdiyi əsəri tamamilə başa düşmür, xüsusilə də dram əsərlərini. Şagirdlərə bu işdə ən çox kömək edən müəllimdir. Ağacın inkişaf etməsi

və bar verməsi bağbandan asılı olduğu kimi, şagirdlərin oxuduğu əsərlərin əsas ideyasını başa düşməsi, ortaya əlavələr və ixtisarlar etməsi işi də müəllimdən asılıdır. Müəllim çalışmalıdır ki, şagird əsərdə verilmiş obrazın “obrazı”nı yarada bilsinlər.

XI sinifdə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyası tədris edilir. İstər mənə dərinliyi, istərsə də bədii ustalığ etibarını ilə həmin əsər müəllifin ən yaxşı əsərlərindəndir. Burada müəllif din və cəhalət dünyasına ölüm hökmü oxumu, yeniliyin nümayəndəsi olan İsgəndər surətini sevə-sevə yaratmışdır.

Müəllim sinifə iki cür tapşırıq verdi: 1) səhnə mizahını (tamaşa zamanı aktyorların səhnədə yerləşməsi) hazırlamaq; 2) İsgəndər obrazının yaradıcı surətdə ifadə edilməsi. Bu məqsəddə aşağıdakı sualları işləyib hazırlamışdıq:

1) Kərbəlayi Fətullahın “dirilməsi” haqqındakı məktub nə məqsədlə yazılmışdır və camaat buna nə üçün inanırdı? Dindarlar özlərini necə aparır və bu hadisəyə necə münasibət bəsləyirdilər?

2) Bu hadisə ilə əlaqədar İsgəndərin hərəkətini izah edin. İsgəndərin atasına qarşı ilk çıxışı nəyə işarədir?

3) İsgəndərin həyat və dindarlar haqqındakı fikirlərinə necə münasibət bəsləyirsən? Həqiqətənmi o kefli idi? İsgəndərin ilk çıxışları ilə məşhur monoloqu arasında mahiyyətcə fərq varmı? Əgər varsa, bunu izah edin.

4) Şeyx Nəsrullah nə üçün özünü bir xurma ilə dolanan kimi qələmə verir?

5) Komediya təsvir edilmiş hadisələr həqiqətə uyğundurmu? Xalqımızı gülünc vəziyyətə salan din və dindarlar haqqında nə deyə bilərsiniz?

Əsərin əsas ideyasını bədii təfəkkür baxımından açmağa imkan verən əsas suallar üzərində danışırdıq:

1. Əsərin ilk və son səhnələrindəki İsgəndər sizdə hansı fikir və hissləri doğurur?

2. İsgəndərin düşdüyü mühitdə məğlub olması qanunauyğun idimi.

Bu suallardan birincisində qaranlıq keçmişimiz İsgəndərin dili ilə ifşa edilir, həm də şagird bunlara öz münasibətini bildirir. İkincisində isə şagird cəhalət və nadanlıq dünyasının məğlub olmasının qanunauyğunluqlarını söyləməklə, yeni, gözəl cəmiyyətin təntənəsi haqqında öz dünyagörüşünə uyğun olaraq ürək sözlərini deyir.

Təlim prosesində ən çətin məsələlərdən biri şagirdlə müəllim arasında düzgün və əks əlaqənin yaradılmasıdır. Müəllim hər hansı təlim materialını öyrədirsə şagirdlərin şüurlarına həmin yeniliklərin nə dərəcədə təsir etməsini, onların nə dərəcədə qavramalarını daim nəzərə almalıdır. Başqa sözlə desək, təlim prosesində şagirdlərin psixi fəaliyyətini bütünlüklə idarə etmək olar. Bunun üçün də təlim öz qarşısına yaxşı əks-əlaqə prosesini qoymalıdır. Əks-əlaqə zəif olduqda təlimdə müvəffəqiyyət olmaz. Müəllim öyrədərkən çox vaxt bilmir ki, onun şagirdə verdiyi məlumat ona necə çatır və şagird lazım gəldikdə ondan necə istifadə edir.

Bədii ədəbiyyatda verilən fakt və hadisələri yaşamadan, dərk etmədən söz gedə bilməz. Ədəbiyyatın ən qorxulu düşməni ona formal, laqeyd münasibət bəsləyənlərdir. Belə adamlar ədəbi hadisə və obrazlardan təsirlənmədikləri kimi, onlardan tərbiyələnmirlər də.

Bədii əsərin məzmununun qavranılması prosesində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək olar. Müəllim əsərin məzmununa aid suallara cavab alanda onların təfəkkür qabiliyyətlərini müəyyənləşdirir. Çünki müəllimin düşündürücü sualları onlardan ətraflı cavablar tələb edir. Şagirdlər isə bunlara tamamilə hazır olurlar. Bu prosesdən sonra şagirdlər əsəri yenidən oxuyurlar. Şagirdlər təkrar oxu prosesində müəllimin sualları ətrafında düşünməyə, münasib cavablar tapmağa, münasibət bildirməyə məcbur olurlar. Yəni oxuduğu haqqında düşünürlər. Bu iş onun oxu təcrübəsini artırır. Müəllim isə şagirdlərin müstəqilliyini və fərdi xüsusiyyətlərini meydana çıxardıqdan sonra gələcək dərslərini necə qurmaq haqqında düşünür [27, s. 96].

Müəllimlərin bəzisi söyləyir ki, şagird, nə tənqidçidir, nə də yazıçı. Dərsləkdəki təhlillə razılaşımaq daha yaxşıdır. Çünki dərslək müəlliflərinin hər biri tanınmış alimlərdir. Bu müddəə tamamilə düzgün deyildir. Biz şagirdlərin bədii təfəkkür sahibi olmalarına hələ aşağı siniflərdən başlamalıyıq. Həm də ardıcılıqla, vahid sistem və tələblərlə.

Görkəmli pedaqoqlar çox haqlı olaraq göstərirələr ki, uşağı aşağı siniflərdən həyata alışdırmaq lazımdır.

Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların fikri fəallığına, müstəqilliyinə imkan yaratsın. Məsələn, IX sinifdə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin tədrisi zamanı təxminən aşağıdakı kimi sual-tapşırıqlar verilir.

1. Qəbiristanlıq səhnəsinə kimi İsgəndərlə Şeyx Nəsrullahın bir-birinə münasibətləri necə idi? Nə üçün yazıçı onları düşmən kimi göstərir?

2. Nə üçün İsgəndər ölümdən belə qorxmayaraq nadanlar və cahillər mühitinə qarşı təkbaşına mübarizə aparırdı? Bu mübarizlik onun hansı keyfiyyətlərindən irəli gəlir?

3. Qəbiristanlıqda hacı və məşədilərlə Şeyx Nəsrullah arasında hansı söhbətlər gedir?

4. Kefli İsgəndərin qəbiristanlıqda Şeyx Nəsrullah ilə üz-üzə gəlməsi.

5. İsgəndər Şeyx Nəsrullahın otağındakı pərdəni qaldırarkən nəyin şahid olur və s.

Demək olar ki, bu sualların cavabını C.Məmmədquluzadə özü vermişdir. Şagird isə bunları olduğu kimi təkrar edəcəkdir. Göründüyü kimi, ikincidən başqa, yerdə qalan sualların heç biri ciddi təhlil tələb etmədiyindən şagirdlərin yaradıcı bədii təfəkkürlərinin inkişafına kömək edə bilməz. Çünki bu suallar tədris prosesində

müəllimin öyrətdiklərinin, yaxud da müstəqil surətdə əsərdən oxuduqlarının sadəcə nəql olunmasını tələb edir.

Qeyd etməliyik ki, müəllim əvvəlki dərslərdə İsgəndər və Şeyx Nəsrullah obrazlarının müqayisəli xarakteristikasını aparmamalıdır. Belə olarsa şagird tədris materialını mənimsəyər, yəni müəllimin təsiri altında öyrəndiklərini yenidən nəql edər və buna görə də müstəqillikdən danışmaq belə olmaz. Ancaq şagirdin fərdi mənimsəmə xüsusiyyətləri meydana çıxar ki, bu da yalnız mənimsəmə keyfiyyətinə aid edilməlidir.

Bu mühüm vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün müəllim hər bir mövzunu tədris edərkən təxminən aşağıdakı ardıcılıqdan istifadə etsə daha yaxşı olar. Məsələn, VIII sinifdə N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının tədrisi üzrə: Nizaminin yaradıcılığı haqqında müəllimin müsahibəsi və giriş sözü, əsərdən verilmiş parçanın oxusu, şagirdlərin tapşırıqlar üzrə müstəqil oxusu, suala cavab hazırlayanlardan soruşmaq, obrazlar üzrə iş, problematika, kompozisiya, əsərin dili üzərində şagirdlərin müstəqil işi, mövzudan lazımi söz və ifadələrin seçilib söylənməsi, suallar ətrafında məzmunun meydana çıxarılması, bu və ya başqa məsələyə aid şagirdin müstəqil fikir söyləməsi, nəhayət, müəllimin ümumiləşdirici müsahibəsi, təhlil, əgər prqramda inşa nəzərdə tutulmuşsa ona hazırlıq və işin icrası. Qeyd etməliyik ki, müəllim sinfin səviyyəsindən asılı olaraq bu mərhələlərdən yaradıcılıqla istifadə edə bilər.

Mövzu tam başa düşülməsə, şagirdlər məsələlərə düzgün münasibət bəsləməz, nəticədə təhlil alınmaz. Sinifdə ümumi təhlilə hazırlıq prosesində bəzən müəllimin təsiri nəticəsində şagirdlər əsərin məzmunu ilə əlaqədar bildiklərini bərpa etməyə məcbur olurlar. Bu iş şagirdlərin fərdi keyfiyyətlərindən asılı olaraq onlara müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Müəllim bununla bir tərəfdən sinifdə aparacağı işi necə quracağını aydınlaşdırır, digər tərəfdən isə müstəqil təhlil prosesi üçün yollar müəyyənləşdirməkdə onlarda müstəqil bədii təfəkkür tərbiyə etməyə çalışır.

Tədris prosesində şagirdlərin müstəqil bədii təfəkkürünün təşəkkülü üçün hər bir şagirdlə fərdi məşğul olmaq nə qədər vacib olsa da, bu prosesi qurmaq, dərsin əsas ahəngini pozmamalıq bir o qədər vacibdir.

Bədii əsərin qavranılması heç zaman bu əsərin onu qavrayanın şüurunda onun mexaniki güzgüdəki kimi əksi olmur. Qavrayan şəxs öz modelini yaradır, yəni özü qurur, özü danışır. Deməli, təsəvvür bədii əsərin qavranılmasında müstəsna rol oynayır. Əgər qavrayan şəxs xüsusi gərginlik və məcburiyyət olmadan lövhələri, obrazları, əhvalatın inkişaf etdiyi şəraiti, vəziyyəti təsəvvür edə bilməsə, o, əsərin ideya-estetik zənginliyini hiss etməz və başa düşə bilməz.

NƏTİCƏ

Bədii əsərlərin dil və üslub cəhətdən təhlili şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu təhlil zamanı şagirdlər şüurlu surətdə dərk edirlər ki, gözəl nitqə yiyələnmək, fikir və hislərimizi düzgün istifadə etmək üçün qrammatik qaydalara əməl etməklə yanaşı, cümləni üslubi cəhətdən də düzgün qurmaq lazımdır. Bu zaman isə sözləri seçməyi və onlardan yerli yerində istifadə etməyi bacarmaq vacib şərtlərdən biridir. Elə etmək lazımdır ki, fikir aydın və dəqiq ifadə olunsun. Bədii əsərlərin dil və üslub cəhətdən təhlili zamanı müəllim izah etməlidir ki, şair və yazıçılar öz fikirlərini, hiss və duyğularını ifadə etmək üçün dilimizin zəngin söz ehtiyatından sənətkarlıqla istifadə etmişlər. Müəllim təhlil olunan bədii əsərlərdən gətirdiyi nümunələr əsasında şagirdlərə izah etməlidir ki, sözü işlədərkən onun ifadə etdiyi mənasının cümlənin ümumi məzmununa nə dərəcədə uyğun gəlməsini də nəzərə almaq lazımdır. Digər tərəfdən isə sözləri yerli-yerində cümlədə işlətməyi də bacarmaq lazımdır. Belə olarsa, fikir oxuyana və dinləyəne aydın olar.

Ümumilikdə fəal (interaktiv) təlim metodundan, onun şagirdlərin dərk etmə fəallığının, təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığının formalaşdırılmasındakı rolundan, həmçinin demokratikləşdirmə, fərdiləşdirmə, inteqrasiya kimi mühüm prinsiplərə əsaslanaraq təlimin keyfiyyətini yüksəltməsindən bəhs olunur. Daha sonra müasir dövrün xüsusiyyətləri sadalanır və onlar əsasında təlim prosesinin təşkilindən, müəllimlərin fəal (interaktiv) texnologiyalardan düzgün istifadə etmək üçün bilik və bacarıqlarının olmasının əhəmiyyətindən danışılır. Azərbaycan dili dərslərində morfologiyayı fonetika, leksikologiya və söz yaradıcılığına, sintaksisi morfologiyaya qohumluq, yaxınlıq dərəcəsinə əsaslanmaqla qurulan fənlərarası əlaqələrdən istifadə edərək müasir tələblərə uyğun hazırlamaq əlverişlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri, Kurikulum jurnalı N1
2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Dərslik, Bakı, Maarif, 1985, 417 s.
3. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azərtədris nəşr.
4. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası, Bakı, Maarif, 1978.
5. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, Maarif. 1991, 236 s.
6. Aslanov M. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi. Bakı, 1957.
7. Azərbaycan bədii dilinin üslubliyyəti. Bakı, 1970, 355 s.
8. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi problemləri. Elmi əsərlər. Bakı, APU, 1982, 355 s.
9. A. Kazımov, T. Osmanova. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları, Bakı: "Elm və təsil" nəştiyyəti, 2011, 66 s.
10. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, Gənclik, 1970, 97 s.
11. Balıyev H. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Bilik, 1997, 256 s.
12. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Qismət, 2014, 102 s.
13. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958, 496 s.
14. Çəmənəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Bakı, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1929, № 12, 20-24 s.
15. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan üslubiyyəti, Bakı, 1962, 166 s.

16. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri. Bakı, 1938, 108 s.
17. Əhmədov H. Azərbaycan təliminin inkişaf strategiyası. Bakı: "Elm", 2010.
18. Əmircanova Q. Lirik əsərlərin öyrənilməsində interaktiv metodlardan istifadə. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurnalı, 2007 N 1, səh.28-32.
19. Əhmədov A. Ümumtəhsil sistemində kurikulum islahatları. "Kurikulum" jurnalı N1.
20. Əhmədov C. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 1966, 291 s.
21. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Müəllim, 2014, 162 s.
22. Həsənova S. Azərbaycan dili üzrə sistemətik kursda feilin tədrisi tarixindən. Bakı, Elm, 2006, 136 s.
23. Hacıyeva T. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması yolları, " Kurikulum " jurnalı N2
24. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003, 189 s.
25. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri. Bakı, Nasir, 2005, 274 s.
26. Kərimov F. və b. İntegrativ kurikulum: mahiyyət və nümunələr. Bakı, 2005, 19 s.
27. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, Müəllim, 2008, 178 s.
28. Qurbanov V. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələr. Bakı, Müəllim. 2008.
29. Məmmədli F. Yusif Vəzir Çəmənəminli romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, ADPU, 2005, 193 s.
30. Mirzəyeva L. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məzmun və formaları. Bakı, 2005, 147 s.
31. Rəhimov A. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nurlan, 2003, 380 s.
32. Veyisova Z. Fəal-interaktiv təlim:müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, 171 s.
33. Yusif V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı: " Yazıçı", 1986, 166 s.

34. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: "Print-S", 2015, 293 s.
35. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik. Bakı 2017, 137-144 s.
36. Kərimov F. və b. İntegrativ kurikulum: mahiyyət və nümunələr. Bakı, 2005.

İnternet resursları:

www.kurikulum.az

<https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2010/50/22.htm>

<http://bilaledebiyyattedrisi.blogspot.com/2019/09/dbiyyat-mktbd-tlim-fnni-kimi-dbiyyatn.html>